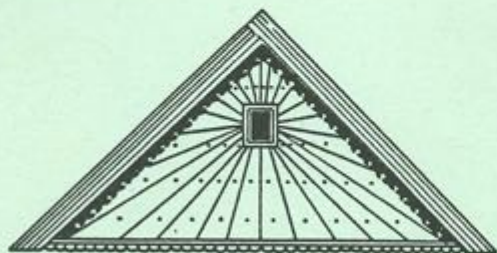

SZTRINKÓ ISTVÁN

NÉPI ÉPÍTÉSZET
A DUNA–TISZA KÖZÉN

DEBRECEN, 1987

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA

22

SZTRINK ISTVÁN

NEPI ÉPÍTÉSZELET
A DUNA-TISZA KÖZÉN

OSZTREGEN, 1961

SZTRINKÓ ISTVÁN

**NÉPI ÉPÍTÉSZET
A DUNA–TISZA KÖZÉN**

DEBRECEN, 1987

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA

**A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének
Kiadványa**

Szerkeszti:

UJVÁRY ZOLTÁN

Munkatárs:

Kotics József

Megjelent

a Bács–Kiskun megyei Múzeumok Igazgatósága támogatásával

ISSN 0138–9882

ISBN 963 471 4471

A Duna–Tisza köze az ország egyik középponti területét, nagyjából a mai *Bács–Kiskun* megyét jelenti, de idetartozik *Csongrád*, *Szolnok* és *Pest* megyék egy-egy része is. Miként köz-igazgatási, úgy földrajzi vagy néprajzi szempontból sem egységes ez a táj.

A földrajzi szakirodalom – bár elég gyakran használja a kifejezést – nem is tekinti önálló nagytájnak a Duna–Tisza közét. Jellemzésekor az *Alföldi Duna-völgyet* vagy *Dunamenti síkságot*, a *Duna–Tisza köz*i Hátságot és a *Bácskai löszös hátságot* szokták megkülönböztetni, de idetartozik az *Alsó-Tiszavidék* egy kis része is.¹

A földrajzi irodalomból származó elnevezések mellett ismeretek a terület történeti tájnevei is. A Duna–Tisza köze helyett a 20. századig gyakran használták a *Két víz köze* elnevezést, az Alföldi Duna-völgyet pedig a *Dunamellék* és a *Kalocsai Sárköz* kifejezések helyettesítették, míg a Duna–Tisza közi hátság helyett a *Homokság* szerepelt.²

Nem egységes a Duna–Tisza köze népi kultúrája sem. Keleti része nagyobbrészt a *szegedi nagytáj* fogalomkörébe tartozik,³ északon Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, az ún. *Háromváros* parasztsága teremtett sajátos mezővárosi kultúrát.⁴ A Duna–Tisza köze északnyugati és középső részein a *Kiskünság* népe alkot jellegzetes néprajzi csoportot,⁵ a terület nyugati felén pedig a *Kalocsai Sárköz* pota népe.⁶ A táj déli részét *Bácska*

északi sávja foglalja el, melynek külön arculatot adnak a sok-nemzetiségű települések.⁷

A Duna–Tisza köze népi kultúrájával, a népi kultúra elemeinek változásaival számos tanulmány foglalkozott, ám ugyanazt a népi építészetről nem mondhatjuk el. Nemcsak összefoglaló művekben, de részlettanulmányokban sem bővelkedik ez a téma,⁸ annyi azonban kitűnik belőlük, hogy a *Bátky*-féle tipológiai rendszeren belül e vidék lakóháza az alföldi háztípusba sorolható be.⁹

Bátky Zsigmond rendszerét elsősorban a lakóház tűzhelyeiben mutatkozó különbségek, illetve a tűzhelyeknek az alaprajzi elrendeződésre gyakorolt hatása alapján alkotta meg. A tipológiai rendszer kialakítása óta több kritika érte azt, mindenekelőtt a tűzhelyek kizárólagos típusalakító szerepét kérdőjelezték meg. Az építészeti jellegzetességek más meghatározói – pl. a tetőformák, a faltechnikák, a tornácok stb. – is beletartoznak a típusalakító tényezők sorába, amelyek a *Bátky*-féle rendszerben nem kaptak szerepet.¹⁰ Ugyanakkor a kritikák ellenére még ma is az általa felállított háztípusokat használja a népi építészeti kutatás, mivel úgy látszik, hogy más szempontok figyelembevételével sem kell alapvetően módosítani azt. A részletesebb lokális feltárások által leírt eltérések ellenére is pl. az Alföldön döntő különbségek nem bukkantak fel. Az egyes vidékekről leírt eltérések nem olyan nagymérvűek, hogy új típusok felállítását tennék szükségessé, ezeket helyi variánsokként, nyelvészeti hasonlattal „nyelvjárásokként” értelmezhetjük.

A Duna–Tisza közti népi építészetben is megragadhatók lokális különbségek, melyek, kialakulásában nagy szerepe volt az építészeti képet alakító számos tényezőnek, a természetföldrajzi adottságoknak, valamint a társadalmi–gazdasági meghatározottságoknak.

JEGYZETEK

1. Pécsi M. (szerk.) 1967., Iványosi Szabó A. 1979. 63–107.
2. Kósa L.–Filep A. 1975. 86.
3. Bálint S. 1976.
4. Erdei F. 1977. 70–147.
5. Tálasi I. 1977.
6. Bárh J. 1973. 564–570.
7. Gyenes A. 1972.
8. A Duna–Tisza közti népi építészeti irodalom legutóbbi összefoglalása: *Sztrinkó I.* 1978/a. 61–72.
9. Bátky Zs. 1930. 131–134.
10. Cs. Sebestyén K. 1941. 61., Gunda B. 1954. 376.

A természeti környezet

„Jóillatú folyóvizet, baromnak kedves legelőt és televényföldet kínált ez a táj a honfoglaló magyaroknak, hogy a rátelepülők sorsát véget nem érő küzdelemmel kösse a saját sorsához. Békésebb évszázadokban a letelepülő magyarság hajtotta uralma alá a természet csendes és háborgó elemeit: erdőkké szelidítette a vadont, halászóhelyekké a vizeket, mezővé, szántókká és kertekké a pusztaságot. Harcok idején pedig a természet nyerte vissza hatalmát és ingoványokká, kietlen pusztává vadította a mezőket, futóhomokkal borította el a kerteket. A természet és az ember izgalmas küzdelmének történetéről ad számot a Duna–Tisza tája.”¹

*Erdei Ferenc*nek ezek a lírai sorai is érzékeltetik, hogy a Duna–Tisza köze igen változatos táj, s az elmúlt évszázadok során igen sokat változott az itteni természeti környezet. Az utóbbi két évszázadban a vidék lakossága olyan hatalmas természetátalakító folyamatokat fejezett be, mint a Duna szabályozása, a homok termőre fordítása vagy a belvizek levezetése.

Az egyes tájak arculata sok vonatkozásban eltér egymástól. Ezek az eltérések az ott élő ember szinte valamennyi tevékenységi formájára rányomják bélyegüket. Így pl. nagymértékben hatnak a gazdálkodás jellegére, illetve más tényezőkkel együtt befolyásolják a meghatározó gazdálkodási ágazatok, kultúrák kialakulását. A folyó menti tájakat – Duna mellék, Tisza mente – az ármentesítésig és a lecsapolásokig *erek, fokok*, mocsarak

tagolták. Ilyen volt pl. az Akasztó és Császártöltés között húzódo Órjeg mocsár, a Sárvíz vagy a Vajas ér. Településre és földművelésre csak a vízmentes magaslatok, *göröndök* voltak alkalmasak. Ezeken a területeken a halászatnak, állattartásnak és szénamunkáknak nagyobb volt a szerepük a gazdálkodás szerkezetében, mint a földművelésnek. A lecsapolások után visszamaradt árterek talaja a kertészeti kultúrák meghonosodásának kedvezett, melyek közül híressé vált pl. a Kalocsa környéki paprikatermesztés, a foktői fokhagyma, vagy a tiszakécskei káposztatermesztés.

A Duna–Tisza közti homokhátság adottságainál fogva elsősorban külterjes állattartással volt hasznosítható, amit a 19. században egyre fokozódó mértékben a szőlő- és kertkultúrára alapozott tanyai gazdálkodás váltott fel.

Bácska kiváló lösztalaja nagyjából szemtermelést, gabonamonokultúrát alakított ki. A homokos határu településeken pedig, mint pl. Bácsalmáson, Jánoshalmán, a szőlő- és gyümölcs-kultúra vált meghatározóvá.²

A természetföldrajzi adottságok az építkezésre is hatással voltak, mint az elsődleges építőanyagok forrásai. Különösen a 19. század elejéig ezek jelentősége igen nagy, míg mesterséges építőanyagokkal nem helyettesítették őket. A folyó menti, vízjárta területek, ha nem is bőségesen, de elegendő mennyiségben szolgáltatott fát, vesszőt, nádat. „... nádunk, gazunk, gyíkinyünk Tisza rétünkön bőven vannak” – írják a tiszakécskeiek 1786-ban. Ugyanakkor Dunapatajon azt említik, hogy „...fűz fás erdő sövén fenni való vessző, vagyon a' Városnak.”³

Nemcsak a folyó menti mocsarakban, de a fátlan Homokhátságon is számos időszakos vízállás, szikes tó partján termett az építkezéshez elengedhetetlenül szükséges nád. A nagyobb tavak közé számított a Szabadszállás melletti Kondor-tó, az izsáki Kolon-tó, vagy a kiskunhalasi Fehér-tó. Igen híres volt az ágas-egyházi réten vágott nád, különösen a *vérfoltos* tövű. Az 1930-as években néhány vállalkozó nagyban kereskedett is ezzel a náddal.

A nádvágás mindenütt téli munka volt, melyhez csak akkor fogtak, mikor a nád levele már lehullott. Figyelték azt is, mikor fagy be a víz, mert csak 2–3 cm vastag jégen lehetett dolgozni. A Kiskunságból leírták, hogy akik komolyabb bevételre számítottak a nádatásból, azok a fagyos idő beálltával az udvarra kitett edényben *vízfagyáspróbát* végeztek. „Tapasztalatból tudtak következtetni az edényben keletkezett jég vastagságából a tó jegének vastagságára. Ha ez a jégvastagság az éjszaka folyamán beállt, a család minden munkára alkalmas tagja szerszámot ragadott... Ilyenkor még éjjel sem szünetelhetett a nádatás, mert a nappali felmelegedés sokszor úgy felmelegítette a jeget, hogy rá sem lehetett menni.”⁴

Ágasegyházán a vékony jeget hízlalták, vagyis néhány helyen feltörték, s a szétfolyó víz megfagyva vastagabb jeget képezett.

Területünkön általánosan két eszközt használtak a nádvágáshoz, a kaszahegyből készült *gyalászkát* és a *tolókaszt*. A gyalászka az egyedül dolgozó ember szerszáma. A markonként levágott nádat kévébe rakták, majd ugyancsak náddal bekötötték és kihordták a partra, ahol kúpokba állították. A hordás segítésére általánosan használták a kézi szánkót.

A tolókasza vas részét a kovács készítette el. A penge 60–80 cm hosszú élezett vaslap, melynek végein ívesen hátrahajló köpük vannak, s ugyanilyen köpüpár van kiképezve a penge hátsó oldalán is. Ez utóbbiakba két, 2–3 méteres rúd illeszkedik, ezek alkotják a tolókasza nyelét. A nyél közepén egy-egy 60–70 cm magrs rudat illesztenek be függőlegesen, melyet keresztpánttal is összekötnek. A hátrahajló, erős, de még hajlékony ágdarabok, a kávák másik végét – első végük a hátrahajló köpübe szorul – ehhez kötik hozzá. A káva tartja egyben a levágott nádat. Tolókaszával két ember szokott dolgozni, mikor már súlyukat megtartja a jég. Az egyik a jégen tolja a pengét, a másik időnként kiszedi a kávák közül és kévébe rakja a levágott nádat. Ezt tartják a nádvágás igazán gazdaságos formájának.

A századforduló táján kezdett elterjedni a nádvágas egyik segédeszköze, a *bádogcsizma*. Területünk legdélibb pontjáról, Bácsszentgyörgyről éppúgy ismerjük, mint Kiskunmajsáról vagy Kunszentmiklósról. Sekélyebb, vizes helyeken használták, mikor nem képződött jég, vagy a hó a vizek befagyásánál hamarabb esett le.

Mivel a Duna–Tisza közi területek többsége erdőben, fában rendkívül szegény, az építőanyagok sorában a földnek volt a legnagyobb szerepe. Legkevésbé a homokot hasznosították, csak a századforduló környékén, a mésszel kevert habarcsok elterjedésekor jutott nagyobb szerephez. A homok kivételével mindenféle talajnem számításba jött az építkezéskor, melyeket sárnak, vályognak, vertfalnak használtak fel. Legjobban az agyagos földet kedvelték, amit még a homokpuszták vízállásos partjain is elő lehetett teremteni. Másmilyen föld kellett a tapasztáshoz, másmilyen a vertfalhoz, s más a vályoghoz, s pontosan tudták, hogy a fellelhető föld milyen munkára alkalmas. Ha a határban nem volt meg a kívánt minőség, adalékanyagok (törek, polyva, lótrágya) hozzákeverésével változtatták meg a föld eredeti jellemzőit.

A Duna–Tisza köze talajtani adottságai rendkívül változatosak. A Homokhátságon is rábukkanhatunk agyagföldre, de a bácskai löszvidéktől sem idegen a homok, sőt a Duna mente öntéstalajait is meg-megszagattja. 1877-ben pl. leírják, hogy Taksonytól lefelé a Duna mentén többnyire fekete agyagos, televényes földek vannak. Ezek alatt azonban általános az agyagtalaj, mely a Sárközben a legnagyobb kiterjedésű. „Itt a felső fekete agyagtalaj alatt legtöbb helyen sárga agyag – néhol fehér agyag – vagyis csapóföld réteg van.”⁵ „A csapóföld, melyet a köznép falfehérrítésre, meszelésre, méssz helyett használ, a szikes talajjal többnyire együtt jár...”⁶ Tehát a homokvidéken is találkozhathatunk alkalmazásával. Éppúgy, mint ahogy „Jó vályogföld, faltapasztó agyag, alkalmas téglaföld a megye sík részein is csaknem minden község határán találtatik.”⁷ Az idézet is

utal rá, hogy a Duna–Tisza közén szinte sohasem szabad homogén talajú községhatárt elképzelnünk, legtöbbször a föld változatosságával kell számolni. Jánoshalma határa pl. a következő talajnemeket mutatja fel: északnyugati, délnyugati része fekete föld, a többi részét a homoktalajok különböző válfajai alkotják. Egykori vízállásos területein azonban a legjobb agyagféleségekkel is találkozhatunk. Az építkezésre alkalmasabb vályogtalajban azonban sohasem bővelkedett a község, hiszen Faddi István vályogvetésre vonatkozó kérvényét azzal utasítja el a község, hogy bár a közlegelőn, a régi tófenékből szeretné kitermelni a földet, mégis inkább „termelje ki a saját telkéből.”⁸ Az 1930-as képviselőtestületi jegyzőkönyvben is azt olvashatjuk, hogy „A község, mint erkölcsi testület tulajdonát képező földből vályog vetés egyáltalán nem engedtetik meg, csak is az alkalomra és arra célra kijelölt földből egyes lakosoknak tapasztásra szükséges egy vagy két kocsis föld hordása megengedtetik.”⁹ Mindezek után érthető, hogy szerencsésnek érezte magát az az építkezésbe kezdő ember, kinek telkén vályognak vagy vertfalnak alkalmas agyagos föld került elő. Ez a példa egyben arra is utal, hogy bár egy-egy település határának talaja összetett volt ugyan, a közösség az építkezésre alkalmas részeket szigorúan számon tartotta, mert a kitermelhető mennyiség korlátozott volt.

A Duna–Tisza közti természetes építőanyagok között még egy, mára már jórészt elfeledett anyagot, egy édesvízi mészkőképződményt, az ún. *réti mészkőt* kell megemlíteni. A réti mészkő szilárdságban nem vetekedhet ugyan a hegyvidéki kőzettel, de helybeli bányászata miatt, ami egyben olcsóságot is jelent, a két víz közének nagy területein használták építőanyagként. A földrajztudomány képviselői jól ismerik ezt a mészkőképződményt. Leírták, hogy korábbi vízállásos helyeken alakult ki, bizonyos éghajlati, talajtani és növényzeti adottságok mellett. „A széndioxid tartalmú csapadékvizek, főként pedig a növényzet által kiválasztott humuszsavak kioldják a talaj mész-

tartalmát és ez a lejjebb szivárgó oldatból bizonyos szintben kiválik, felhalmozódik.”¹⁰ Ez a folyamat mintegy ötezer éve játszódott le. A réti mészkő felhasználásáról szóló adataink egészen az Árpád-korig nyúlnak vissza.

JEGYZETEK

1. *Erdei F.* 1977. 1.
2. A kiterjedt irodalomból: *Erdei F.* 1977., *Bárth J.* 1975., *Für L.* 1983.
3. *Novák L.* 1979. 539. és 553.
4. *Szabó T.* 1979. 347.
5. *Galgóczy K.* 1877. II. 61.
6. *Galgóczy K.* 1877. II. 67.
7. *Galgóczy K.* 1877. II. 67.
8. Bács- Kiskun Megyei Levéltár, a továbbiakban BKML Jánoshalma Nagyközség Iratai 32/1903.
9. BKML Jánoshalma Nagyközség Iratai 32/1903.
10. *Mihálitz I.* – *Faragó M.* 1946. 371.

A török kiűzése, a hódoltsági viszonyok felszámolása után az Alföld siralmas képet mutatott. Bár ma már a korábbinál árnyaltabban látjuk ezt a zavaros időszakot, s nem a teljes pusztulással jellemezzük, az mégis kétségtelen, hogy a táj népessége hatalmas veszteségekkel érte meg a 17. század végét. A vidék lakosságának legnagyobb része elpusztult, vagy elhagyta eredeti lakóhelyét, a települések zöme elpusztult.¹ A török utáni Duna–Tisza közén a Háromvároson kívül alig maradt fenn jelentősebb település. A Kiskunságban is csak öt, erősen megfogyatkozott lakott helyet találunk, Kiskunlacházát, Kunszentmiklóst, Szabadszállást, Fülöpszállást és Kiskunhalast. A Bácska, Baja kivételével szinte teljesen pusztta, s csak a Duna mente és a Kalocsai Sárköz mutat viszonylag kisebb veszteséget. A Duna mente és a Kalocsai Sárköz ekkor Pest vármegye solti járásába tartozott, ahol az 1699-es vármegyei összeíráskor a járás 32 települése közül lakatlan volt Akasztó, Dunaegyháza, Duna-szentbenedek, Dusnok, Jankó, Miske, Nádudvar, de Dunapataj is mindössze 97, Kalocsa 35, Solt 63, Szalkszentmárton 32 adóköteles családfővel szerepelt.²

A Duna–Tisza közén a török utáni időben a népsűrűséget tekintve népesedési vákuum alakult ki. Ez a tény, valamint az, hogy a vármegyeszervezet és a földesúri hatalom csak a Rákóczi szabadságharc utáni időben szilárdult meg, a spontán migráció egyik legfőbb célpontjává tette a Duna–Tisza között.³ A Kis-

kunság pedig különleges jogállásánál fogva egészen a jobbágy-felszabadításig kívánatos terület volt a jobbágyi függésben élő vármegyék népe előtt.

A szervezetlen költözési mozgalom lényegesen nem változtatta meg a települési szerkezetet, életerős, új községek ezen a módon nem jöttek létre. A megerősödő megyei közigazgatás is a szabad vándorlás ellen lépett fel, mely teljesen azért nem szűnt meg, de nehezebbé és arányaiban kisebbé vált.⁴

Az 1720-as évektől a Duna–Tisza köze újranepeülésében a földesurak által kezdeményezett, szervezett telepítési akciók váltak meghatározóvá. Számos, a török alatt elpusztult település éledt így újjá. Az egyik legnagyobb telepítő, lévén a legnagyobb földesurak egyike, a kalocsai érsek volt. 1715-ben Dusnokot, 1719-től Géderlakot, 1722-től Hajóst, 1734-től Kecelt, stb. telepítették újjá az érsekség megbízásából. A vidék földesurai közül jelentős tevékenységet fejtett ki Száraz György, ki 1717-től Dunaegyházát, Ráday Pál 1724-től Hartát, a Wattay család pedig 1718-tól Kiskőröst telepítette újra.⁵

A bácskai kamarai birtokok újjáélesztésében nagy szerepük volt az 1762-es és az 1782-es telepítési pátenseknek, hatásuk azonban jobbra a mai országhatáron túli területeken mutatkozott. Észak–Bácskában nem zajlott szervezett kamarai telepítés, a lakott helyek népének kirajzolásai és a Czobor, Rudics családok tevékenysége vetették meg az új élet alapjait.⁶

A Kiskunságban a redempcióig három új község jött létre tudatos telepítés eredményeként, ami elsősorban az adóztatható népesség számának növelését célozta. Mindhárom település, az 1719-ben létrehozott Dorozsma, az 1743-ban újjátelepített Kiskunfélegyháza és Kiskunmajsa is lakosságának legnagyobb részét a Jászságból kapta.⁷

A Duna–Tisza köze újratelepítésében résztvevő népesség származási helyeit vizsgálva megállapítható, hogy a török alatt is itt élő alapnépesség erőteljes felülrétegződést kapott az ország északi megyéiből s más nemzetiségű területekről is.

A nagyjából 1728-ig terjedő spontán migráció időszakában a népességmozgásra elsősorban az észak–déli irányultság volt jellemző. Főként a Felvidékről, Nógrádból, Hontból jöttek a jobb életfeltételeket keresők. Ugyanakkor más irányokból eredő, s a területen belül zajló migrációval is számolni kell. A kalocsai érseki uradalom 1725-ös urbáriumai alapján pl. kimutatható, hogy a Kalocsai Sárközbe Pest megye északi részéből, Baranyából, a Délvidékről és a tolnai Sárközből is költöztek új lakosok.⁸

Ebben az időben a Bácskában a délszláv népelemek felszívargása figyelhető meg, kik végleges letelepülésükig többször is változtatják lakóhelyüket. Pl. Nagybaracska az 1714-es összeírás szerint teljesen rác lakosságú, 22 gazdát és 1 bírót tüntettek fel. Am 1763-ban a következőket írja *Cothmann Antal* telepítési biztos: „... a Dautova és Baracska falvakban lakó csekély számú rácok az ott megszorodó katolikus magyarok száma miatt onnan elköltözni kívánnak s maguknak más területet kértek kirendelni.”⁹

A sokeredőjű spontán migráció alapvetően nem változtatta meg a terület etnikai képét. Az idetelepülők elég hamar felolvadtak a befogadó közösségben, s ha más nemzetiségűek is voltak, gyorsan magyarosodtak. A 18. században Soltvadkertre költöző németek zöme pl. alig fél évszázad alatt feladta nemzeti sajátosságait, s nyelvében, kultúrájában egyaránt magyarrá vált.¹⁰

A nemzetiségi összetételben maradandóbb nyomokat hagytak a szervezett telepítések. Kiskőröst, Dunaegyházát szlovákokkal, Hajóst, Hartát, Császártöltést németekkel, Dusnokot Csávolyt délszlávokkal népesítették be, kik nagyobb közösségben élvén napjainkig megőrizték nemzetiségi sajátosságaik legfőbbjét.

A 18. század közepére a migrációs és telepítési hullám elcsitul, s nagyjából ekkorra kialakulnak a terület települési viszonyai, bár a folyamat ekkor még korántsem tekinthető befejezettnek. Még a század vége felé is jönnek létre új települé-

sek az egykori pusztákon, mint pl. a Latinovicsok által 1787-ben létrehozott Madaras.^{1 1}

A 19. században elsősorban a kiskunsági pusztákon alakulnak új települések, korábbi folyamatos betelepülés és tanya-sűrűsödések révén. Kerekegyháza 1858-ban, Prónayfalva (a mai Tázlár) 1872-ben, Szank 1874-ben kap önálló közigazgatási hatáskört. A század végén pedig megindul a kalocsai szállások önállóvá válása, melyek közül 1891-ben elsőként Homokmégy és Szakmár alakult át önálló tanácsú településsé. Ezeknek a településeknek a létrejöttét már elsősorban a belső migráció segítette, abban a területen kívüli népességnek alig volt szerepe. Ha nem is nagy számban, de még a 19. század utolsó harmadában is számolni kell a Duna–Tisza közén kívülről származó lakossággyarapodással. „1875-ben Tázlára 62 család 155 taggal költözött be Keczelről, Kis-Kőrösről és Csongrádmegyéből, dohányos kertészek és cselédek.”^{1 2} Igen érdekesen alakult Jászárokszállás pusztájának, Kerekegyházának a településtörténete. „Ez legutóbbinak Kecskeméten ismertebb neve Kukália, mi onnan származott, hogy a jász gazdák közé porosz németek és fölvidéki tótok is települtek s a szomszédos kecskemétiak nem kis multságára igen keservesen bírták egymást megérteni. Midőn 1873-ban papot kaptak, annak kinevezésénél kénytelen volt a püspökség arra is tekinteni, hogy lelkipásztorak minden hívével tudjon beszélni, 1883 júniusában azonban úgy nyilatkozhatott lelkészök, hogy már csak elvétve van egyéb nyelvre szüksége köztök, mint a magyarra.”^{1 3}

A 20. század elején van még egy olyan periódusa a községalakulásnak, melyben ismét résztvesznek a területen kívüli népelemek is, de egy-egy helyről nem nagy számban, s így nem alkottak közösségalakító többséget. Ez a folyamat a homokpuszták parcellázásával van összefüggésben, mint pl. Kéleshalom esetében is. A kisszállási uradalom pusztáját 1905-ben adták el kisbirtokokként, melynek vásárlói között a közeli falvak lakóin túl találkozunk orosháziakkal, győriekkel, Bihar megyeiekkel,

sőt bukovinai csángókkal is. A legtöbb birtokot azonban a közeli Jánoshalma népe, s néhány szegedi család szerzett meg, s így a népi kultúra alakításában is nekik jutott döntő szerep.

A Duna–Tisza köze keleti részeinek népesedéstörténetében a szegedi nép kirajzásának nagy hatása volt. Ez időben a szegedi nagyvíztől (1879) a második világháború kitöréséig terjed. Az egykori halasi határból 1949-ben önállósuló Harkakötönyt és az 1950-ben kiváló Balotaszállást szinte teljes egészében szegediek szállták meg, de találkozunk velük a korábbi kun pusztákon, Zsanán, Csólyospáloson, Jászszentlászlón, Szankon, Tázlárón csakúgy, mint a szabadkai határban Tompán, vagy a kiskiszlási uradalom területén.¹⁴ Az említett településeken a szegediek megjelenése mindig az intenzív tanyai gazdálkodás meghonosodását hozza magával, amit a magasszintű szőlő- és gyümölcsstermesztés fémjeleznek.

A Duna–Tisza közti nagyarányú népmozgások kétségtelenül hatással voltak az építészeti kép alakulására is. Az új helyen megtelepülők első hajlékaikat igyekeztek a lehető leggyorsabban felépíteni, hogy erejüket a szántás–vetésre fordíthassák, hiszen a kenyérgabona előteremtése volt a továbbélés alapfeltétele. Az elvadult táj megismerése és termőre fordítása pedig nem kis energiát kívánt. Ezért bizonyos, hogy az első lakóházak a környezetből egyszerűen megszerezhető anyagokból, egyszerű szerkezettel, meglehetősen igénytelen formában épültek meg. Elsősorban a 18. század első felére volt ez jellemző, mikor egy-egy hely megülése még nem volt végleges, a kedvezőtlen feltételek vagy egyéb történeti események továbbköltözésre kényszerítették a lakosságot.

A história domusok ez időből származó bejegyzései bizonyítják, hogy a település legrangosabbnak szánt épülete, a templom is az ideiglenesség és a szűkös lehetőségek nyomait viseli magán. A hívek anyagi ereje, s valószínűleg technikai tudása is a saját építőgyakorlatukból ismert eljárással emelt templom építését tette lehetővé. Így pl. Bácsalmáson „1733-ban még

vesszőből font viskóban tartották az isteni tiszteletet.” Bácsbokodon ugyanekkor nádkunyhó volt a templom, Felsőszentiván imaháza 1750-ben „vesszőből font viskó volt nádtetővel”, Dávodnak pedig csak 1762-től volt sövényből font imaháza.¹⁵ Más példák azonban, mint az 1733-as jánoshalmi vertfalú, vagy az 1742-es katymári vályogfalú templomok bizonyítják, hogy a fejlettebb technikák sem voltak ismeretlenek. Valószínű, hogy ezeket nemcsak a templomnál, vagy más közösségi épületeknél alkalmazták, hanem a település lakóházainak építésénél is. Természetesen a valós képhez az is hozzátartozik, hogy egy-egy településen egyidőben többféle technika is élő gyakorlat volt, különösen, ha a lakosság több helyről származott.

Abban, hogy az építkezni szándékozó ember lakóházának elkészítéséhez milyen technikai megoldásokat, anyagokat választott, mindenekelőtt gazdasági lehetőségei voltak meghatározók, miként kései, 19. század második feléből származó példák is igazolják. A kun pusztákon új életet kezdő szegedi tanyai szegénynép az első években a gazdálkodás megindítására és jövedelmezővé tételére koncentrált, minden erejét, pénzügyi eszközét erre fordította. Kisszálláson „Az első szegedi szegényparaszt telepések eleinte bizony földbe mélyített putrikban laktak.” Másutt, pl. Tázláron „Éveken át nádtetejes hantházakban húzódtak meg.”¹⁶

A 20. század elejéig tartó migrációs folyamatok építészeti képre gyakorolt hatása több oldalú. Egyrészt kezdetleges építéstechnikai eljárásokat konzerváltak, másrészt az idetelepülő lakosság új megoldásokat, technikai–szerkezeti elemeket hozott magával s honosított meg. Hogy ma mindebből rendkívül keveset tudunk felmutatni, az számos egységesítő tényező következménye. A sokeredőjű népesség kulturális kiegyenlítődését erősítették a természetföldrajzi viszonyok, a kontinuos lakosság hagyományai, de ebbe az irányba hatottak a gazdálkodás lehetőségei, s a szabványosítást célzó építési szabályrendeletek is. Mindez együttesen olyan erővel jelentkezett, hogy még a más nemzeti-

ségű, más kultúrájú idetelepülők sem vonhatták ki magukat hatásuk alól.

JEGYZETEK

1. A történeti irodalom egyik legutóbbi összefoglalása: *Hegyí K.* 1976.
2. *Kosáry D.* 1965. III. táblázat
3. *Szabó I.* 1941. 127.
4. *Petróczy S.* 1965. 101.
5. *Novák L.* 1979. 466–467., *Reiszig E.* é.n. 25–165.
6. *Kőrös A.* 1972. 44–48.
7. *Tálasí I.* 1977. 49–50., *Bánkiné Molnár E.* 1981. 123–128.
8. *Bárth J.* 1974. 290.
9. *Kőhegyi M.* 1962. 13–16.
10. *Nagy-Pál I.* 1975., *Erdei F.* 1977. 163 és 169.
11. *Kőhegyi M.* – *Solyosné Göldner M.* 1975. 35.
12. *Galgóczy K.* 1877. II. 226.
13. *Hanusz I.* 1895. 226–227.
14. *Bálint S.* 1974. 411–427.
15. *Winkler P.* é.n. 320–338.
16. *Bálint S.* 1974. 422. és 424.

Az építészeti kép vizsgálatakor figyelembe kell venni a gazdálkodás hatásait is. A birtokviszonyok, egy-egy gazdaság szerkezete, a művelési ágak aránya jelentősen befolyásolják a termelő tevékenységet folytató ember önmaga és anyagi javai védelmére emelt épületeinek milyenségét.

A Duna–Tisza köze földesúri függésében lévő területein a jobbágyfelszabadításig a legjelentősebb építőanyagok földesúri tulajdonban voltak. A faizás és a nádlás – mint két alapvető építőanyag beszerzésének lehetősége – legtöbbször az urbáriumokban volt szabályozva. Az 1768-as úrbéri kérdőpontokra adott válaszokban gyakran találkozunk ilyen megjegyzésekkel: „...Tűzre és Épületre való fánk is vagyon M. Uraság engedelmébül, ha az útnak alkalmatlansága annak hozásátul meg nem gátol” – írják Kecelen. Foktón „Tűzre és Épületre való fánk az Uraság engedelmibül, Nádolásunk szükségünkhöz képest”. Hajóson „Tűzre és épületre való fánk, Nádolásunk is vagyon, noha magunk Hatarjaban nem sok, hanem masutt, a' M. Uraság engedelmébül, ...”¹

Igen pontosan szabályozta az építőanyagok megszerzésének módját Császártöltés 1743-ban kiadott telepítőlevele. E szerint: „...a száraz, terméketlen (makkot nem termő), esett fákból a tűzifaszedést az őrjegi erdőben megengedjük, nekik. Ugyanígy azt is lehetővé tesszük számukra, hogy saját hasznukra és szükségleteik fedezésére fordíthassák a területüket környező náda-

sok nádját is. Abban az esetben pedig, ha bármiféle épületfára lenne szükségük, eziránt kötelesek lesznek a nagyságos uradalomnál írásbeli kérelmet benyújtani...”²

A jobbágyfelszabadítás, a tagosítások végrehajtása után a parasztság elesett a szigorúan szabályozott földesúri erdők használatától, melyek általában nem kerültek be a falu határába. Ez időtől kezdve fokozottabb szerephez jutnak a parasztgazdaságokban megtermelt növények építkezésre is használható részei, bár ezek már korábban is kaptak ilyen funkciót. A sárfalak készítéséhez előzőleg is elengedhetetlen volt a szalma és a tőrek, a tapasztáshoz a polyva. Az erdőkben szűkölködő vidékeken megnőtt a jelentősége a gazdaságban, mezsgyén, kert végén felnövő akácfának. Az épülethez szükséges oszlopok, gerendák, nemegyszer még a mestergerenda is ebből a nehezen megmunkálható faféléből került ki. Egy Alpár környéki uradalmi juhász házikójáról szólva az 1910-es évekből leírják, hogy „A mestergerendát hosszú gacsos akácfaderék helyettesítette. A kisgerendák helyén szuvas vendégoldalak sorakoztak.”³

Az új növénykultúrák, meghonosodásukkal párhuzamosan az építkezésben is szerephez jutottak, mint pl. kukoricaszár és a napraforgó.

Különösen a tanyák számának gyarapodása, az első tanyai épületek emelése növeli ezeknek az anyagoknak a jelentőségét. Ha a tanyai lakóház idővel szilárdabb anyagokból épült meg, a gazdasági melléképületeknél gyakran alkalmaztak továbbra is kevésbé időálló anyagokat, archaikus technikákat. Így volt ez mindenekelőtt a homokpusztákon létrejövő, nem tartozéktelepülés jellegű farmtanyákon. Ezek általában kisbirtokok, melyek általában kevés anyagi erővel indultak, s az épületeknél is a minél nagyobb olcsóságra törekedtek.

Szemléletesen példázza mindezt a kiskunmajsai határban a Bodoglár 204. számú tanya. Ma az 1900-ban született Kordás Ferenc él itt feleségével, leányával és vejével. A tsz-be sohasem lépett be, ma is a 4 kh homokföldön és az 1 kh szőlőn gazdál-

codik, mint 1932 óta mindig, mikor megnősült és megkapta az apjától a 4 kh örökséget. Apja hét testvére között osztotta fe a 30 holdját, s így Kordás Ferenc a rá eső részt azóta mind-össze 1 hold szőlővel gyarapította. Először egyosztatú, *gömölyefalú* kis lakást emeltek, ami az idők során még egy vályogfalú helyiséggel bővült. Mikor lányuk férjhez ment, a fiataloknak kétosztatú, vályogfalú házat építettek a telken.

1981-ben 2 lovat, 2 tehenet, mintegy 20 birkát, anyadisznókat és hizókat, valamint baromfit tartottak. Az állatokat mindig *fődi ólakban* helyezték el, ezek az épületek voltak a legolcsóbbak. A fődi ólak egy része, amelyek a birkáknak, teheneknek, lónak, tyúkoknak és kacsáknak készültek, a telek északi oldalán húzódó homokdombba vannak mélyítve. Egyben ez a domb védi az egész tanyatelket az északi szelektől. A további csirke-, kacsá-, disznóólak és a pince is földbe mélyített építmény, *putri*, melyek a telek másik oldalán állnak.

A fődi ólak a következő technikával épültek. A gödör kiásása után a sarkokra egy-egy ágast ástak le, ezekre a *támasztófák* feküdtek fel. Az ól elején, a leendő ajtó két oldalára, mintegy félfaként ismét egy-egy ágast került, melyek az oldalágasoknál magasabbak voltak. Ezeknek az ól másik végén is megfelelt két ágast. Az oldalágasokat és a félfákat átkötötték, majd a két félfát is áthidalták. Erre a szerkezetre, a tartófákkal párhuzamosan 3–3 fát fektettek, s így készen volt a tetőszerkezet. Ezt leveles nyárfagallyal, szalmával borították, majd homokkal földték be úgy, hogy a vastagsága elérje a 20 cm-t. Az ól belső oldalait akáchasítványokkal bélelték, s ebből készült az eleje is. A későbbi javításoknál gyakran vályoggal pótolták a megromlott oldalfalakat.

Az egész tanyatelken 10 ilyen, különböző célokra használt fődi ól állt.

A Kiskunságban, különleges jogállásánál fogva másmilyen volt a viszony a település határához és a belőle származó haszonvételekhez, mint a jobbágyi függésben élő területeken. A Kis-

kunságban a földbirtoklás alapmeghatározója a redempciós jog volt, azaz a redempció összegébe befizetett pénz arányában részesültek a gazdák a felosztott földekből. A település határának egy része azonban felosztatlan maradt, ebből fedezték a közös költségeket, s ez volt az állattartás színtere is. E földterületek igénybevételeit ugyancsak a redempciós jog arányában határozták meg a kihajtható állatok számától kezdve a nádvágas engedélyezéséig. Szabadszálláson pl. a Kisrét dűlőről írták 1864-ben: „nád termő hely, mint osztatlan közös birtok”.⁴

A Duna–Tisza köze középső részén, a homokosodás veszélyétől legjobban fenyegetett Kiskunságban, de a hasonló helyzetű bácskai községekben is, mint pl. Jánoshalmán, már a 18. század végétől megfigyelhetők törekvések az erdősítésre. A Kiskunságban több kerületi rendelet is szorgalmazta az erdőültetést, nem is eredménytelenül, hiszen 1816-ban a majsaiak már a következőkről számolhatnak be: „Ezen helységben mind a communitas, mind a lakosok által homokos helyeken ültetett erdők jó állapotban vagynak, az arra kirendelt cőszök jól vigyázzván azokra. Ezen tavaszon a communitas a kigyósi puztán lévő homoknak megállítására jó darab erdőt gyenge fákból ültetett. A lakosok is ugyanazon célból plántáltak.”⁵ A fiatal erdőültetések védelmére is nagy gondot fordítottak. Jánoshalmán pl. 1815-ben az erdei gyeperdő legeltetését csak úgy engedélyezik, hogy „Minden 50 juh után egy Hold Homokot ágakkal emberül elültetni tartoznak”, 1810-ben pedig egy juhászt, aki kivágott egy fiatal fát 6 forintra és 12 pálcaütésre büntettek.⁶

A 18–19. században telepített erdőknek azonban sem kiterjedtsége, sem az ültetett fák minősége miatt jelentősebb szerepük az építkezésben nem volt. Inkább csak tűzifának voltak alkalmasak, s ha mégis építőanyagként használták, akkor vagy az ideiglenes jellegű építményeknél, vagy a szegényebb rétegek-nél figyelhető meg alkalmazásuk

Végül is a Duna–Tisza közének mindazon területei, amelyek nem ártéri jellegűek, viszonylag szegények fában. A nád és föld

kivételével semmilyen más építőanyagban nem bővelkednek ezek a részek. A hiányzó anyagokat a kereskedelem útján szerezték be, különösen rászorulva a helyben teljesen hiányzó fenyőfára, melyre a mestergerendákhoz, a tetőszerkezetek különböző elemeihez elengedhetetlenül szükség volt.

A dunai és a tiszai faúsztatás biztosította a vasútvonalak megépüléséig az épületfa-igények kielégítését. Kunszentmiklós tanácsa pl. 1784-ben Pesten 155 talpfenyőt és 128 szál deszkát vásárolt. A szállítás úgy történt, hogy 14–17 szál fenyőből *talpakat*, tutajokat csináltattak, majd erre felpakolva a deszkát és egyéb vásárolt holmit, fogadott hajósokkal leúszattak Dömsödre. Innen közfuvarban, szekereken került az áru Kunszentmiklósrá.⁷ A Duna–Tisza köze keleti része a Tiszáról, elsősorban Szegedről kapta a fát és különböző fűrészárut, a lécet, deszkát, zszindelyt.

A 19. század közepén a nagyobb településeken már mindeütt volt építőanyag-kereskedelemmel foglalkozó vállalkozó, aki a környéket is ellátta áruval. A soltvadkertieknek 1855-ben a kiskőrösi fakereskedésben a következő igazolást állították ki: „Épületfaára a kiskőrösi fakereskedésben 1855. szept. 12-én. 12 öles fenyő 18 pengőforint, 10 öles fenyő 11 pf., 8 öles fenyő 7 pf., 1000 darab zszindely 5 pf., A lécnak száza 12 pf., I. klasszisú deszka darab 48 kr., II. klasszisú deszka darabja 40 kr. Bizonyítják Gyurgyán János és Czeffer Pál fakereskedők.”⁸

Kiskunmajsán a 19. század végi állapotokat így jellemezte egy idős ács–kőműves: „Ha itt helyben fával dolgoztunk, a fát Schwartz Artúr fakereskedő hozatta meg. Mi nem törődünk vele, hogy honnan hozta, mi csak megmondtuk neki, milyen kell a munkához. Csak Szegedről kellett hoznia, mert ott volt akkor gőzfűrész. A Schwartznak nem volt fűrész.”⁹

Az építőanyag-kereskedelemre hozott példák szemléltetik, hogy a gazdálkodás hatásainak vizsgálatakor nemcsak bizonyos építőanyagok megtermelését kell számba venni. A gazdálkodás termelékenységétől függött, hogy milyen anyagokból építik fel

a házat és a gazdasági épületeket. Mindez természetesen nem volt független a piaci viszonyoktól, a pénzforgalomtól, s általában a közgazdasági tényezőktől. Az építőanyagok, fa mész, stb. beszerzését csakis piacra termelő parasztgazdaságok engedhették meg maguknak, de még ezek is igyekeztek az anyagok többségét maguk előállítani. A kiskunhalasi Csonka István – aki igen racionálisan szervezett birtokot teremtett – sem mondhatott le a saját maga által előteremtett anyagokról, mikor 1886-ban nősülni szándékozó fiának házat épített a városban. „...mikor vettek a városba egy üres telket a szüleim. no most házat kell építeni rá, hogy értékesebb legyen. megis alkudtak egy építő mesterrel a házra: ezerkétszáz forintért huszonnégy méter hosszú, hat méter széles, nádtetős, vertfalból, teljesen készen ősszel átadva. nádat mi adtunk, volt sok, és kerítés oszlopokat, azt is mi adtuk, más a mi kellett, a mester adta.”¹⁰

A felépített ház nem tér el az átlagostól, bár a munkaszervezeti forma, a mester jelenléte már ezt is lehetővé tenné.

JEGYZETEK

1. *Novák L.* 1979. 522., 524. és 534.
2. *Bánáti M.* 1969. 42.
3. *Kádár L.* 1959. 175.
4. *Bognár A.* 1978. 175.
5. Idézi: *Takács I.* 1946. 260.
6. *Karsai F.* 1974. 79.
7. *Illyés B.* é.n. 177.
8. *Nagy-Pál I.* 1975. 77.
9. *Vorák J.* é.n. 11.
10. *Csonka M.* 1977. 91.

Az építészeti képet alakító egyéb tényezők számbavételekor nem hagyhatók figyelmen kívül az árvizek és tűzvészek hatásai sem. A folyamszabályozások előtt a Duna és a Tisza is nagy területeket tartott uralma alatt. Az évente rendszeresen ismétlődő áradásokat azonban az ott élő nép nem tartotta természeti katasztrófának, hanem olyan adottságnak fogta fel, amellyel együtt élve hasznosítani kell azt. Az ártéri gazdálkodás révén sokféle hasznot húzott a vízjárásos területek népe, kiismerve a vizek természetét, lakóházait is annak megfelelően építette.¹

A Kalocsai Sárközben a vízjárások miatt az épületeket a vízmentes magaslatokon emelték, bár nem egyszer még így is tönkretette azokat a hirtelen jött áradás. Az 1786-os urbáriumban szerepel a hartaiak panasa, akik elmondják, hogy a Duna gyakori áradásai elrontják a házakat, s a legutóbbi elemésztette „házaink padlásán lévő gabonáinkat”. A hajósiak ugyancsak arra panaszkodnak, hogy „Ellemben Kárunkra szolgál Dunának nagy Áradása, a' ki nem csak határunkat előnti, de olykor (valamint most is:) minden Házaink tele vannak Vízvel, mellyek mivel vályugból építve vannak ...”² összedőltek.

A vízjárta területeken emelt épületek fala gyakran tapasztott vesszőből épült, ami különösen gyakori volt a kalocsai szálásokon készített gazdasági melléképületeknél. Árvíz után az ilyen épületek váza megmaradt, csak a tapasztást kellett pótolni.³

Hasonló építkezési módról tudósít a Tisza menti Tápérol *Tömörkény István*.⁴

A XIX. századból ismert adatok szemléletesen példázzák a lakóházak árvízről való megvédésének Sárköz-szerte általánosan ismert módját. „A legtöbb helységben a házak mesterségesen rakott dombocskára vannak építve, míg az udvarok alantabb vannak. A házak azért vannak magasabban, hogy az árvizek ellen jobban védve legyenek.”⁵ A *partos* építkezés nem kis terhet jelentett, hiszen egy-egy ház partjába 150–200 kocsi földet is össze kellett hordani, s csak utána indulhatott meg a tulajdonképpeni lakóház építése.⁶

A *partos* építkezés a dunai vízszabályozások befejeződése, az 1870-es évek után sem vált feleslegessé, mert a gátak közé szorított víz szintje megemelkedett, s többször is áttörte a gyengén megépített töltéseket. Ez már igazi katasztrófa volt, egész településeket sodort el a megváltozott viszonyok és a készültség miatt. Pl. az 1838-as árvíz óriási pusztítására jellemző, hogy ekkor Kunszentmiklóson 668, Szabadszálláson 380 ház dőlt romba vagy sérült meg.⁷ Nagy károkat okozott az 1876-os esztendő is, akárcsak több kisebb gátszakadás a Duna mentén. Az 1876-os nagyvíz idején pl. „Szent-Benedeken 1, Géder-Lakon 10 ház volt víz alatt: de jelentékenyebb kárt nem szenvedett, Fajszon 8 épületet vett fel a víz, de ezek sövény falúak lévén, a víz eltávozása után kiigazíthatók voltak. Dusnokon 14 elárasztott ház közül, 4 dőlt össze. — E járásban Bogyiszló szenvedett legtöbbet, a hol 206 házat rongált meg az elárasztó nagy víz s e közül 66-tot tett lakhatatlanná.”⁸

A 18–19. századokban se szeri, se száma a Duna–Tisza közti településeket pusztító kisebb-nagyobb tűzvészeknek. Okuk általában, miként a különböző szabályrendeletekből kiderül, többnyire a rossz kéményekben, vagy a tűznek, paráznak gondatlan kezelésében keresendő. Kunszentmiklóson külön tűzrendőri szervezetet hoztak létre a tűzveszély elhárítására. 1796-os jelentéseikben szerepelnek a következő észrevételek: „Ifjú Juhász Andrásnál a kémény mellett lévő nádpadlást tapasszal simítani kell.” „Tekes János kéményén egy kevés tapasztás

szükséges, sepretnen is volt.” „Harmadszor Baranya András Pitvara pedig a kemencze szájától fogva annak Katlanaig tele volt öntözetlen pernyevel...”⁹

A kéményseprés bevezetésének és kötelezővé tételének szintén nagy szerepe volt a tűzvédek elleni harcban. Elfogadtatása azonban nem ment egyszerűen, hiszen még 1877-ben is így írtak a Duna–Tisza közéről: „De a kéményseprés, mint szintén a közbátorság, illetőleg a tűzrendészet egyik ágát, igen kevés helyen találtam még csak be is vezetve... De a közép helyek közt szintén gyéren találtam e rovatot, és kéményseprő díjazással mindössze Császártöltés 92, Bátya 180, Foktü 160, Solt 90, frttal szerepelnek...”¹⁰

A Jászkun Districtusok 1802-es építési szabályrendeletében is szerepel előírás a tűzveszély csökkentésére. „A kémények a parancsolatok szerént, de a közbátorságra nézve is kőből vagy égetett téglából építtessenek, azoknak magassága a szegésen felül 3 sukk legyen...”¹¹

A különböző kerületi vármegyei és építési szabályrendeletek természetesen nemcsak a tűzrendészetre vonatkozóan írtak elő kötelező szabályokat, de az építő tevékenység számos más területét is igyekeztek korszerűsíteni és racionalizálni. Így ugyan csak az 1802-es jászkunsági előírásból megemlíthető az a rendelet, amely a tető fedését próbálta szabályozni: „Az újonnan épült lakóházaknak teteje belülről (a nád farkait lesarlózáván) tüzet nem fogható földdel tapasztasson bé, a régieknek pedig vértékk legyen és eszterhájai nádoltassanak bé úgy hasonlóan a pitvar és a konyhának az a része is, melyek a kémény boltozattyán kívül esnek, bémázoltassanak.”¹²

Az építési szabályrendeletek mindig számos adatot szolgáltatnak a népi építészeti alakulásához. Többnyire ugyanis azokat a jelenségeket tiltják, s írnak elő új eljárásokat helyettük, amelyek a népi építőgyakorlatra az adott pillanatban még általánosan jellemzők. Így pl. az előbb idézett 1802-es rendeletből kiderül többek között az is, hogy ebben az időben a Jászkun-

ságban még nem volt általános a házak vértelkének elfalazása, s szabályrendeletekkel próbálták meghonosítani azt.

Néhány tanulságos következtetés adódik Bács–Bodrog vármegye viszonylag kései, 1904-ből származó szabályrendeletéből is. A 32. paragrafus pl. előírja, hogy „Lakóházak építésénél a falak kőből, égetett téglából, vályogból vagy vert földből építendő házaknál és a földszinti padozat magasságáig az alapzat szilárd anyagból készítenő.” A 37. paragrafus „A tűzfalak – lapján rakott égetett téglából építendőek... A tűzfal a tető felett legalább 16 cm magasságban építtessék...” A 40. paragrafus pedig még mindig arról intézkedik, hogy „Fa- vagy nádkémény készítése ezentúl általában tiltatik, régi meglevő ily kémények pedig gondosan sárral betapasztandók és tisztítandók.”¹³ Az előírások hatását Észak–Bácska mai építészeti képének vizsgálatakor kétségtelenül megtalálhatjuk.

Ezeknél a kései rendeleteknél számolni kell azonban azzal, hogy központilag megfogalmazott, országos normatívákat vesznek át. Többnyire azokat a szabályokat ültetik át, amelyek az adott megyére is érvényesek lehetnek, de gyakran az építőgyakorlattól független szolgál adaptálással kell számolni. Csak így magyarázhatjuk a Bács megyei szabályrendeletben szereplő következő kitétel: „Minden a belterületen levő lakóház és tűzhellyel bíró egyéb épület, melynek kéménye nincs, azzal azok két év alatt ellátandók.”¹⁴ Kéménytelen házakat tilalmazni a Bácskában anakronizmus, különösen 1904-ben, mikor ez a terület gazdasági fejlődése és általános építészeti képe alapján az ország egyik legjobban polgárosult vidéke volt.

Országos szabványosító törekvéseket tükröz Bács–Bodrog vármegyének az a rendelete is, melyet a „készülő és az építkezéséknél használandó fal- és burkoló- vagy kövezőtéglák, fedőcserepek szabványos méreteinek megállapítása tárgyában” adtak ki. Ebben előírják, hogy „csakis oly téglák készíthetők az építkezésre csakis olyanok fogadhatók el és használhatók, amelyek 29 centiméter hosszúsággal, 14 centiméter szélességgel

és 6,5 centiméter vastagsággal bírnak.”¹⁵ A rendeletből kiderül, hogy az 1879. évi XL. t.c. vármegyei adaptációja, tehát nem kereshetők benne helyi sajátosságok.

Kétségtelen ezután, hogy árvizek és tűzvészek, valamint az építési szabályrendeletek befolyásolták a települések építészeti képét. A természeti erők pusztítása kétféle módon is hathatott az újjáépítésre. Vagy úgy, hogy korszerűbb, tartósabb anyagokból épült meg az új ház – a rendeletek is erre ösztönöztek – vagy úgy, hogy tönkretette a gazdaságot, s ezért egyszerűbb, kezdetlegesebb megoldások éledtek fel ismét. Valószínű, hogy a napjainkat megérett, archaikusnak látszó épületek ilyen megpróbáltatásoknak is köszönhetik létüket. A hatás természetesen az adott település egyéb meghatározottságaitól is függ, s ezért mindig csak a konkrét helyi vizsgálatokból derül ki, hogy az építészeti kép alakulásában a természeti erőknek volt-e, s milyen volt a szerepük.

JEGYZETEK

1. *Andrásfalvy B.* 1973. és 1975. Ezekben a területünkkel szomszédos Tolna megyei Sárköz ártéri gazdálkodását mutatja be, mindeddig a legnagyobb részletességgel. Hogy területünk ártéri gazdálkodása is hasonló volt, jól példázza: *Bárth J.* 1974. 213–233.

2. *Novák L.* 1979. 524. és 526. A terület többi urbáriumának ismeretében feltűnő azonban, hogy bár más települések is emlegetik az árvízkárokat, de ott inkább a földekben tesz kárt, s csak a két említett helységben rongálja a házakat. Ez utóbbiak Németországból települtek ide, így nem ismerték igazán a tájat, s rosszul választották meg a település helyét.

3. *Bozsó F.* 1971. 303. és *Fehér Z.* 1974. 122.

4. *Tömörkény I.* 1963. 133.

5. *Simonyi J.* 1882. 300.

6. *Pécsiné Ács S.* 1978. 87.

7. *Ilyés B.* é.n. 173.
8. *Galgóczy K.* 1877. II. 95.
9. *Bors K.* 1892. 105.
10. *Galgóczy K.* 1877. II. 225.
11. *Györffy I.* 1943. 132.
12. *Györffy I.* 1943. 131.
13. Bács–Bodrog Vármegye Hivatalos Lapja II. 1904. 26. sz.
14. Bács–Bodrog Vármegye Hivatalos Lapja II. 1904. 26. sz.
15. Szabályrendelet. A Bács–Bodrog vármegye területén készülő és az építkezéseknél használandó fal- és burkoló- vagy kövező-téglák, továbbá fedőcserepek szabványos méreteinek megállapítása tárgyában. Zombor, 1894.

A falazat anyaga és technikái

A Duna-Tisza közti népi építészetet befolyásoló tényezők vizsgálatából egyértelműen kiderült, hogy területünk alapvető építőanyaga a föld. A természeti adottságokból következő meghatározottságokat szemléletesen bizonyítják a statisztikák adatai is.

Az 1900-as népszámlálástól kezdve az adatsorok között a lakóházra vonatkozó rovatokkal is találkozunk, amelyek a falazat anyagát és a tetőfedés anyagát részletezik. A lakóház falazatának adatait négy részre bontva közlik, a következő megosztásban: kőből vagy téglából, kő- vagy téglalappal vályog vagy sárból, fából vagy más anyagból. Az egyes rovatok címe elárulja, hogy messzemenő következtetéseket nem lehet levonni belőlük, de azért bizonyos általánosításokra, tendenciák megállapítására alkalmasak.

Ha pl. megvizsgáljuk az egykori Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye azon öt járását, melynek 54 települése mostani kutatási területünkre esik, azt találjuk, hogy 50910 épületet írtak össze, amelyeknek 86,7 %-a vályog- vagy sárfalú volt. Pontosán azonban nem lehet meghatározni, hogy ezen belül mennyi a vályog-, illetve a sárfal aránya, s azt sem tudjuk, hogy mit értettek sárfalon. Feltételezhető, hogy sárfal címszó alatt kerültek összeírásra a vertfalak s a különböző technikával rakott sárfalak is. Ha ehhez a 44. rovathoz hozzávesszük a 43. rovatot is, amely a kő- vagy téglalapozású vályog- vagy sárfalak adatait tartal-

mazza, akkor a földfalazatok aránya 94,9 %-ra nő. 1930-ban az ilyen házaknak az aránya 95,9 %, ami az épületállomány növekedéséből, s az alkalmazott technikából következik.

Feltűnően kevés a tisztán kőből vagy téglából épített házak aránya, 1900-ban mindössze 2 %-a, s 1930-ban is csak 1,9 %. Tehát az épületek számának növekedése még mindig a hagyományos technikákkal készült lakóházakból adódik. Sajátosnak látszik, hogy még a német telepes falvakban is csak Nemesnáduvaron haladja meg 1900-ban az ötvenet (11,3 %) a téglaházak száma, pedig a korabeli leírások éppen a tartósabb anyagok használatát tartották jellemzőnek a telepes falvakra. Bizonyára a téglából készült tűzfalak és lábazatok keltették a felületes szemlélőben azt a látszatot, mintha az egész ház abból épült volna.

A földfalak rendkívül magas aránya mellett megállapíthatjuk azt is, hogy a téglá igen nehezen hódított nagyobb teret a Duna–Tisza közén.

A legnehezebben értelmezhető a 45. rovat, amely a fából vagy más anyagokból épült falazatokat tünteti fel. Területünk legtöbb településénél vagy egyetlen adatot sem, vagy rendkívül alacsony számot találunk erre vonatkozóan. Néhány településen azonban rendkívül magas az itt szerepeltetett házak száma, s van, ahol 1900 és 1930 között jelentős növekedést is megfigyelhetünk:¹

	1900	1930
Dunapataj	297 (20,0 %)	87 (5,7 %)
Bátya	219 (25,6 %)	85 (9,6 %)
Fajsz	179 (20,6 %)	28 (3,0 %)
Uzód	146 (28,0 %)	31 (5,0 %)
Kiskunhalas	123 (3,0 %)	351 (5,0 %)
Jánoshalma	10 (0,5 %)	255 (6,8 %)

A települések közül az első négy a Duna mentén fekszik, itt feltehetően nagyobb arányú sövényépítkezéssel kell számolni, s ennek az adatai kerültek a rovatba. Az bizonyos, hogy nem fa-

házak maradtak fenn ilyen nagy számban, hiszen a faépítkezésnek még az emlékével sem találkozunk területünkön, csupán a sövényrel számolhatunk. Kiskunhalas és Jánoshalma azonban nem víz menti települések, így elvileg nincs ami indokolná a nagy számokat, hiszen faépítkezésre itt sem gondolhatunk. Ez utóbbi helységeknél a kiterjedt határ története magyarázza a nagy számokat. A századforduló után kiosztott homokterületeken létrejövő kisbirtokokkal több primitív faltechnika is újjáéledt, és a sövény mellett a nádház egy változatával, és más technikai megoldásokkal is találkozunk ezen a területen. Ez a birtokpolitika magyarázza azt is, hogy itt növekedett a házak száma a rovaton belül, míg az első négy településen igen nagy mértékben csökkent, mert a házak elöregedése miatt bekövetkező felújítások már nem a sövénytechnikával történtek.

Ennek a rovatnak az értelmezése tehát csak a rendkívül alapos terepmunkával oldható meg, mert a cím homályos megfogalmazása egyébként elfedi a tartalmat, annál is inkább, mivel területünkön az adatfelvételek idején faépítkezéssel már nem számolhatunk.²

JEGYZETEK

1. Magyar Statisztikai Közlemények 1902. Új sorozat 1., MSK 1912. 42., MSK 1923. 69., MSK 1932. 83.

2. A rovatok bizonytalan értelmezhetősége miatt a részletesebb elemzéstől eltekintettünk. Ahol tanulsággal jár és lehetséges, még visszatérünk a népszámlálások építkezési adataira.

A földépítkezés egyik legkezdetlegesebb formája a Duna–Tisza között *putrinak* nevezett lakás. Ennél az épülettípusnál a falazatot a földbe mélyített gödör oldalai alkotják. A földházaknak a magyarság körében való gyakoriságára, s használatuk régiségére a történeti és néprajzi irodalom számos adatot sorakoztatott fel.¹ Használatuk a Duna–Tisza között is általános volt, s valószínű, hogy a 17–18. századokban a számuk sem lehetett kevés. Ismereteink erről a korról azonban még szegényesek, bár azt tudjuk, hogy Izsákon 1715-ben „Domuncula subterranae”-t emlegetnek.² A 18. században már inkább csak az újonnan megtelepülők ideiglenes hajlékaként tudunk a putrikról.

Többször említik a putrit juhászok szállásaként, de legtöbbször ez volt a dinnyések, csöszök szállása is egy-egy idényre. A 18. század derekán például a kerekegyházi erdőcsösznek a kunszentmiklósi tanács kimér 3 hold szántót, külön káposztásföldet a „Putrija mellett lévő Kopojába.”³ A múlt század második felében a tanyaföldeket művelő kertészek és felesek is nemegyszer éltek putriban. Virágh Pál kunszentmiklósi gazda 1842-ben kötött egyezséget kertészével, amelyben szerepel, hogy „Putrit ásni, meg hozzá való vájogot vetni maga jobb voltán köteles. Nádat, fát adok reá.”⁴ A putri eleje, de talán falai is vályogból voltak, miként későbbi időből származó adataink nemegyszer igazolják a vályog ilyenfajta használatát.

A putriházak másfajta szerkezetére vet fényt egy 19. század közepére vonatkozó leírás a Duna–Tisza közti homokpusztákról: „A körül fekvő falvak lakosai voltak a felesek, csak ritkán pusztai lakók, a kik önmaguk csinálta putrikban laktak: gödröt ástak a földbe, fűzfavesszőből sövényfalat vontak párkányul az oldalain, sárral betapasztották a fonást, azután földet vontak reá, ablakokat hagyva a tűzfalon, s kész volt a lakás.”⁵

A gödörfal sövényvel való bélelése megakadályozta a homok becsorgását a lakótérbe. Az ilyen megoldás korábban általános lehetett, s alkalmazása egészen az Árpád-korig nyúlik vissza. Legutóbb Kiskunhalason bukkantak olyan veremházra, ahol a falat borító sövényfonatok maradványait figyelték meg.⁶

A múlt század közepétől benépesülő Szankon az idetelepülők legtöbbször az első években ugyancsak földházban lakott, amit *putri*, *putriház*, *földház*, *földgunyhó* névvel illettek. Ezek építése hasonló volt az illancsi tanyákon használatos eljáráshoz.⁷ Illancsban 1906-ban parcellázták ki a homokot kisbirtokoknak, s a megtelepülők az első években gyakran építettek putrit. Átmeneti jellegű építmény volt ez arra az időre, míg nem emelhettek komolyabb lakóházat, de néhányan, mivel anyagi körülményeik nem tettek lehetővé mást, hosszú évekig laktak putriban. A legutolsót az 1960-as években bontották el. Kecelen szintén az 1960-as évekig élt egy család putriban. Homokföldet vásároltak, s nem tudtak rendes tanyaházat építeni rá. Domboldalba vágva három épületük volt, a lakó-, a szerszámos- és a kamraputri.

Az említett területeken a putriház többnyire egyoszthatú lakás volt, melynek gödre kb. 1,5 m mély, 3 m széles, 4–5 m hosszú. A gödör sarkaira, mintegy fél méternyire a földbe ásva ágasokat állítottak, a ház hossz tengelyének két végpontjára pedig *hosszúágasok* kerültek. Ezek tartották a *szelement*. A rövidebb ágasokra a hosszanti oldalakon *koszorúgerendákat* fektettek. Ezután a falak elkészítése következett oly módon, hogy a gödör oldalait szorosán egymás mellé állított akácfa karókkal bélelték ki. A gödör falának borítása készülhetett napra-

forgószárból, s ritkábban vályogból is. Ekkor képezték ki a putri délre néző végén a bejáratot vagy lépcsőt vágva, vagy menetelesen munkálva meg a földet. Ajtófélfának két karvastagságú karót ástak le. Az ajtószárnyat házilag, néhány szál deszkából ütötték össze. Az ajtó mellett volt az egyetlen, kicsiny ablak, vagy helyette egyszerűen csak egy falba tapasztott üveglap. Miután a fal elkészült, felrakták a szelement, majd ehhez és a koszorúfához erősítve a *horogfákat*. A tetőt náddal, szárral, rőzsével fedték be és vastagon homokot szórtak rá. A putrinak mennyezete nem volt, így több hely maradt. A falakat és nem egyszer a tető belső felét is betapasztották, hogy a homok ne peregen be. A csak tavasztól őszig szolgáló putriban tűzhely nem volt, a hosszabb ideig lakottban azonban egyszerű takaréktűzhelyet állítottak fel.⁸

Néhány adatunk arra utal, hogy az átmeneti jelleggel használt putrik mellett hosszú ideig lakottak is álltak területünkön. Több putrikocsmáról is tudósítanak 19. századi forrásaink,⁹ a szalkszentmártoni uradalom 1821-es leírásából pedig cselédlakásokról kapunk hírt. „Cséplők lakása találatik az Alsó Cseléd Lakástól dél felé egy homok butzkán, és áll két földalatti putriból, mellyek közül mind egyiknek két szobája és egy közös konyhája vagyon,... az ilyen putrinak föld alatt lévő falai egy sor rakott vályogból állanak, a födele egy szelemenyen nyugvó horog fából áll, mellyek vékonyan náddal béboríttatnak, fölébe pedig föld hanyatik.”¹⁰

Kunadacson még az 1970-es évek végén is lakott volt egy putriház. 1942-ben építették, mikor homokbirtokot vásároltak itt, s Kunszentmiklósról ideköltözött a család. „Szeginyek vótunk, semmink se vót, csak a sok gyerök, osztán ilyen putrit építettünk. Még az istálló is putri vót. Abba az időbe több ilyen putri vót, de azokat má szétszették.” – mondták el a megtelepülés utáni évekről. Ma a család egy kétosztatú vályogházban él, amit korábban istállónak építettek. A két felnőtt, legénysorban levő fiúgyerek azonban továbbra is a putriban alszik.

A homokdomb oldalába ásott putri két helyiségből áll. Egyszerű deszkaajtón jutunk az első helyiségbe, amelynek földje a második felé lejt. Oda egy újabb, barnára mázolt deszkaajtó nyílik. Az első részt ma raktárnak használják, míg korábban ez volt a konyha. A belső helyiség felőli falon áll a kaminos kémény, e mellett volt a vályogtűzhely, amelyet már elbontottak. A második rész a lakótér, itt áll az ajtó melletti sarokban a sárkemence. A lakóhelyiség másik végében kis ablak néz a dűlő-útra.

A putri oldalait vályoggal rakták körül, ebből van a válaszfal és a kémény is, amit betapasztottak és fehérre meszelték. A vályogfal a lakóhelyiségben későbbi javítás eredménye, ami azért vált szükségessé, mert állandóan pergett a homok. Korábban csak a kissé ferdeire ásott, betapasztott gödör oldala alkotta a falakat.

A két hosszanti oldalfal mentén hét-hét ágast ástak le, ezek kerültek a koszorúgerendák. A tető szarufás szerkezetű. A szarufák az oldalágásokba illeszkednek, másik végük ugyancsak ágasos lévén, különösebb csapolás vagy szögelés nélkül is megtartják egymást. A szarufákra keresztben léceket meg napraforgószárat raktak, erre szalma került, amit a gödörből kiásott földdel borítottak be. A putrinak mennyezete nincs, így a legnagyobb belső magassága 270 cm, míg a fal magassága 130 cm.

Sajátos megoldást alkalmaztak a csonka gúla alakú kemence építésénél. A putri gödrének ásásakor, a lakótér sarkában 50 cm magasan meghagyták a földet padkának, majd vályoggal körülfalazták, hogy később se omoljon be. Erre került a kemence váza, amit sűrűn egymás mellé állított, hasított karókból készítettek. Ezt vastagon, kemény, polyvás sárral betapasztották, majd égetés után fehérre meszelték.

A Duna–Tisza közti putriházakkal kapcsolatban feltűnő, hogy a Nagy-kunságból és a Tiszántúlról ismert formával, a hosszanti falon kialakított gádoros bajáratú alakkal nem találkozunk.¹¹ Ennek oka mindenekelőtt ideiglenes voltukban ke-

reshető, hiszen a kundacsi ház is ilyen szándékkal épült annak ellenére, hogy napjainkig használják. Meg kell azonban jegyezni, hogy a putriházak formáját, építésük menetét ma már jobbra csak az emlékezet alapján rekonstruálhatjuk, s így lehetséges, hogy a gádoros forma kiesett az emlékezetből. Ezt látszik igazolni az idézett szalkszentmártoni cselédház is, mivel a leírás alapján csakis gádoros bejáratral képzelhetjük el.

A földház építésének ismerete az utóbbi években regisztráltaknál bizonyosan szélesebb körben ismert volt a Duna–Tisza közén. A számos gazdasági melléképület, a *földiolak*, *putriistállók*, s a földházhoz hasonló szerkezettel épített vermek is utalnak erre.^{1 2} Nemcsak azokon a területeken figyelhetők meg, vagy élnek az emlékezetben az ilyen jellegű gazdasági melléképületek, ahol a putriház is fennmaradt szinte napjainkig, hanem ott is, ahol a putriháznak emléke sincs. A putriszerű melléképületeket elsősorban építésük olcsósága tartotta fenn, de nem zárható ki a putriház építését ismerő hagyomány szerepe sem. Szabadszálláson pl. a 20–30 cm-re földbe mélyített, nyeregvetős, 8–10 cm vastagon betapasztott tetejű tyúkólat éppúgy putrinak nevezik, mint a krumplis vagy répás vermet.

JEGYZETEK

1. A legutóbbi néprajzi összefoglalás erről a kérdésről: *Dám L.* 1981.
2. *Petróczy S.* 1965. 121.
3. *Illyés B.* é.n. 191.
4. *Illyés B.* é.n. 183.
5. *Hoitsy P.* 1891. 215.
6. *Biczó P.*: Leletmentések Árpád-kori településeken. Megjelenés alatt a *Cumania VIII.* kötetében. Hasonló eljárás a Nyírségben is ismert volt, erre: *Dám L.* 1982. 20.
7. *Égető M.* 1978. 163–164. Itt leírja a szanki putri építését is.
8. *Sztrinkó I.* 1978. 145–146.

9. *Bognár A.* 1978. 3., *Matics P.* 1970. 31.

10. *Matics P.* 1970. 31.

11. *Györffy I.* 1908. 155–157.

12. A Duna–Tisza közti földölakra: *Ébner S.* 1929. 1. Itt Peregdacsról említi a földistálló gyűec, burgyé elnevezését, mindeddig azonban másutt nem került elő vidékünkön.

A faépítkezés a Duna–Tisza közti faltechnikák között sohasem játszott meghatározó szerepet az utóbbi évszázadokban, mivel a természeti környezet ezt nem tette lehetővé. Halvány történeti nyomaival azonban mégis találkozunk, mindenekelőtt a Duna menti települések emlékanyagában. Itt az ártéri erdők tölgyesei és a faüsztatás révén építkezéshez is alkalmas keményfához juthatott a lakosság. Adataink szinte kizárólag a 18. századból származnak, s arra is utalnak, hogy ebben az időben találkozunk ugyan a faépítkezés nyomaival, de széles elterjedtségével nem számolhatunk. A birtokstruktúra következtében érthető, hogy elsősorban a település legrangosabbnak szánt épületét, a templomot építették meg a kor színvonalának megfelelően tartós építőanyagból, a fából. Így tudjuk például, hogy 1752-ben elveszik a foktőiek fából és sárból épített oratóriumát, Ordason 1775-ben viszont már a második református fatemplomot építették fel.² A református templomok többségénél nem szabad azonban tisztán fából épült templomra gondolnunk, hiszen „A szalkszentmártoni egyház levéltárában lévő adatokból megállapítható, hogy a XVIII. század közepén a szentmártoniaknak vályogból készült, ótölgyfaoszlopokkal földbeásott s zsindegyel fedett oratóriuma volt, tíz öl hosszú és négy öl széles belső, területtel.”³

Az uradalmak épületeinél bizonyára gyakoribb volt a fa használata. A kalocsai érsekség 1725-ös urbáriumában említik,

hogy az érsekségnek kocsmája a dunaszentbenedeki révben, amely a hajósihoz hasonlóan „idevaló móddal, fábul van föl állítva.”⁴ Kalocsa környékén jobbágykézen levő faház is előfordult. Egy 1727-ből származó feljegyzés szerint „Tamás Pál nevű Jobbágy innét el szökött, azon Jobbágnak maradtott egy Réghi Fa Háza a Város földjén.”⁵

Meglepő viszont Soltvadkert szálláskertjeinek 1806-os összeírása, hol a házak után 98 faistállót, 11 gerenda istállót, 18 fakolt és 55 gerendaakolt írtak össze.⁶ Valószínű, hogy az 1745 körül betelepülő németek hozták őket magukkal, vagy hazai szokás szerint a földesúr jóvoltából építették meg gazdasági melléképületeiket, továbbra is ragaszkodva a fátlan vidéken a fához.

Eddig feltárt gyér adataink a faépítkezés technikájáról semmit sem árulnak el, s csupán arra figyelmeztetnek, hogy a 18. században számolni kell a faépítkezés szörványos előfordulásával a Duna–Tisza közén is.

A sövényfal a faépítkezés olyan változata, ahol a gerendák-ból készült vázszerkezetet valamilyen vesszőből font sövénygel töltik ki, majd sárra betapasztják. Ez a technika a Duna–Tisza közén mindenütt ismeretes volt. Különösen gyakran alkalmazták a Duna mellékén, ahol fa is, és a legmegfelelőbb fűzvessző is elegendő mennyiségben állt rendelkezésre. Átmeneti jelleggel ugyan, de nemegyszer a református templomok is sövényfalas technikával épültek. A dunavecseiek a töröktől lerombolt templomuk helyére 1640-ben „sövénytemplomot építettek, faoszlopokra font sövényből, sárral vastagon megtapasztva,” mely 1745-ig állt.⁷

A sövényfalú lakóházak már állandó tartózkodás szándékával készültek. Dunaszentbenedeket még 1877-ben is így jellemezték: „Maga a község szintén régi építkezésű. Fekvése mély, s a tőle alig 200 ölnyire fekvő Duna ellen másfél öl magas töltés által van védve. Ezen kívül a többnyire sövény falra épített házak az utszától mesterségesen felemelt, illetőleg feltöltött par-

tokra építvék.”⁸ Ezeknek a szerkezete nem sokban különbözhetett a Dunapatajról leírt házétól. Dunapatajon „Fél méter távolságonkint leszúrt oszlopokat beszőnek vesszővel és bevernek vastagon kívül-belül sárral. Fölrakják középre a mesterge-rendát, a két hosszanti falra a *sár-* vagy *varrógerendákat*. Ezekre rakják 2 ölnyi távolságra a *körösztgerendákat*. A körösztgerendák közepére állítják az *ágasokat*, többnyire hármat, amik a *szelement* tartják. A *födéfák* (szarufák) egymáshoz és a körösztgerendákhoz faszeggel vannak erősítve.”⁹

Az adatok azt mutatják, hogy nemcsak a víz menti településeken volt gyakori a sövényfalazat, de a Duna–Tisza köz többi részén is. 1864-ben Kiskunhalas legrégebb városnegyedéről, a Tabánról pl. elmondják, hogy az ottani házak többsége sövényből készült.¹⁰ Kecelen az 1930–40-es években még állt két sövényház, melyek az emlékezet szerint alacsony, szobakonyhás kis házak voltak. Jánoshalmán, Illancsban több sövényház is épült az 1900-as években. Ezek példánkhoz hasonlóan ugyancsak kis méretűek, általában kétosztatúak voltak.

A sövényház építésének menetét alaposabban Illancsból ismerjük. Először a ház négy sarkára, a hosszanti és végfalak közepére, valamint az ajtók mellé akácfa oszlopokat ástak le, kb. 80 cm mélyre. A két hosszanti falon koszorúfákat, népnyelvi nevükön *szelemeneket* csapoltak az oszlopokba, és hordóabroncsból készített pántokkal is megerősítették a csapolásokat. Ezután egymástól 50–60 cm-es távolságra akácfa karókat kötözték a szelemenekhez, amelyeknek alsó végét 20 cm-es árokba állították. A két végfalon erősebb akácfaakkal áthidalták a szelemenek közötti távolságot, s ehhez erősítették a karókat. A karóvázat gyakran 2–3, a szelemennel párhuzamos korpárral is szilárdították. A karók közét vízszintesen, hajlékony vesszővel befonták úgy, mintha kosarat fonnának. Egy-egy házhoz nemcsak egyféle vesszőt használtak fel. A fűzfavessző volt a legjobb, de gyakran fagyalkából, kökényből, varjútüsökből, venyigéből vagy akácfaágalyakból készült a fonadék. A fal be-

vonása után felrakták a tetőt, s ekkor állították be az ajtókat, ablakokat is. A tető többnyire szelemenes volt, a szelelem a mestergerendára állított félágasok tartották. A héjazat után a falak tapasztása következett. Törekes, jól kidolgozott sárral 5–6 rétegben tapasztották be a fonadékot kívül-belül. Száradás után ismét elsimították, hogy a fal egyenetlenségei eltűnjenek.¹

Az utóbbi száz évben készült sövényházak bizonyos szociális színhez köthetők. A napszámos, kisbirtokos rétegeknél, gazdasági meghatározottságukból következően maradtak fenn szinte napjainkig.

A különböző gazdasági melléképületek azonban szélesebb körben őrizték meg a sövénytechnikát. A közelmúltban épült ólak, fészerek igazolják e nagy múltú technika gazdaságosságát, amit elsősorban mester nélkül, házilag történő előállításának köszönhet. A Kalocsa környéki kertek, szállások gazdasági melléképületei a 19. században általában sövényből készültek. 1817-ből említik, hogy „A kert ronygyos sövényvel volt bé kerítve, épületei pedig fa oszlopokra sövényből fonott falakkal készültek.”² Dunaszentbenedeken 1834-ben „A Kotsi szín után van oszlopokra font vesszőből, és szalmával kevert sárral tapasztott 2 Istálló.”³

Foktön még mintegy 20 évvel ezelőtt is épült sövényfalas technikával nagyméretű istálló a ház toldásaként. Az építés menete, a technikai megoldások hasonlóak az eddig leírtakkal. Először a sarkokra leásták a *tartóágasok*at, melyekre hosszában *sárgerendák* kerültek. Az épület rövidebb végén keresztben futó gerendát *tartógerendának* nevezik. Az ágasok vonalában, egymástól 30 cm-re, jó erősen karókat ástak a földbe, melyeket vízszintesen sövényvel fontak be.

A sövény korábban kerítések anyagaként is közkedvelt volt. Szalkszentmártonban 1790-ben a majorház „Udvara pedig fűzfa Karokra fonyott ugyan fűz vesszős Kertel, és egy hasonló vesszős kétfelé nyílló Kapuval bé van kerítve.”⁴ A Duna–Tisza közének számos településén megemlítették a fonott kapukat,

a korcolt sövénykerítéseket,¹⁵ egyes példányaik pedig még napjainkban is tanulmányozhatók, mint például a keceli határban, vagy Kiskunmajsán.

A nádfalazat

Annak ellenére, hogy a nád a parasztság egyik legfontosabb építőanyaga volt, falazóanyagként történő hasznosításáról mind eddig nem sokat tudunk. Elsősorban mint a tetőfedés anyaga jött számításba a népi építészetben. A nádház építésének részletesebb leírását csak a Nagykunságból és a Sárrétről ismerjük.¹⁶ Itt először megépítik a ház gerendavázát, amely a tető súlyát viseli, majd korcok közé nádat kötöznek, s ezt a sövényfalhoz hasonlóan, kívül-belül vastagon betapasztják. A Duna–Tisza közéről, a 18. századból említett nádtemplomokat hasonlóan építhették.

Területünkön ismert azonban egy olyan változata is, amit eddig nem írtak le. Jelenleg egy elterjedési foltját tudjuk kimutatni a Duna–Tisza közén, Kiskunhalas és Jánoshalma környékén. Kiskunhalason *állításos falnak*, Jánoshalmán *öntésfalnak* nevezik ezt a technikát.

Kiskunhalason a múlt század 80-as éveiben már biztosan készültek állításos házak, bár tudjuk, hogy rendeletek korábban is tiltották a nádfal építését.¹⁷ A visszaemlékezések szerint az ilyen házak elsősorban a szőlőkben, s ritkábban a tanyákon épültek.

Először a ház négy sarkára erős akácfaoszlopokat ástak le. Ezután a leendő fal vonalának külső és belső szélére vékonyabb fákat ástak, majd ezeket hasított akáckarókkal belecezték. A lécekhez a fal két oldalán nádat kötöztek, így a két nádsor határolta a falat. Kemény, meszes maltert készítettek, s ezt felülről beöntötték a nád közé. A malter fokozatosan eligazo-

dott s kitöltötte a falat. Ezután kívül-belül betapasztották a falakat. Az ilyen házak némelyikének tornáca is volt, kéményük általában téglából készült.

Az állításos fal vastagsága kb. 25 cm, magassága pedig 2 m volt. Többnyire csak kétosztatú, szoba–konyhás házak épültek így, a többi szükséges helyiség külön tető alá került. Kisebb szőlőbirtokkal rendelkezők, napszámos emberek építettek ilyen házakat.¹⁸

Jánoshalmán ugyancsak a szőlőkben és az illancsi kisbirtokokon épültek öntésházak. A ház sarkaira és a mestergerenda alá oszlopokat ástak. Ezekre, egymástól 50–60 cm-es távolságra korcokat szegeztek. A korcok párokban, párhuzamosan, az oszlopok mindkét oldalán körbefutották a falakat. A fiókgerendákat is a fal síkjában álló gerendák tartották, amelyeket felül *kötőfák* fogtak össze. Ezután beállították az ajtók és ablakok kereteit, amit a nádfal elkészítése követett. Egy-egy maréknyi nádat derékon és a tetején a korcpárok külső oldalaihoz kötözték, alját pedig félsukk mély árokba állították. Az egyik csomónak felfelé, a másiknak lefelé volt a vége. Ezután homok és oltott mész 2:1 arányú keverékéből maltert készítettek, ügyelve arra, hogy ne legyen túl híg. Ezt vödörrel a falhoz hordták és létráról vagy valamilyen állványról öntögették be a két nádfal közé. A víz a nád között kipréselődött, így a malter jól összetömörült. Két-három hetes száradás után homokos sárral betapasztották a falakat.

Illancsban az 1940-es évekig épültek ilyen házak, Jánoshalma környékén pedig már korábban megszűnt építésük.¹⁹

Ez a faltechnika a magyar népi építészetben eléggé ritka, réteges falakkal mutat rokonságot, melynek a 16–17. századi várépítészetünkre voltak jellemzőek.²⁰ A hasonlóság azonban inkább csak formai, hiszen az itteni nádfalhoz jelentős mennyiségű oltott mészre is szükség volt. A mész csak fokozatosan, a múlt század közepével kiterjedő építőanyag-kereskedelemmel párhuzamosan került be a népi építőgyakorlatba. Evvel kapcso-

latban figyelemre méltó, hogy a halasi gyűjtés is csak az 1880-as évektől rögzítette az állításos technikát. A fal elterjedése is erősen körülhatárolt, három szomszédos településre terjed ki mindössze. Mindezen tények figyelembevételével valószínűnek tartathatjuk, hogy helybeli, újító egyéniség, vagy néhány találékony mester tevékenységére kell gondolnunk az ilyen jellegű falak felbukkanásakor. Ezt Illancsban egyértelműen sikerült is kimutatni, mivel ott a nádházakat mindenki Dobos István kőműves nevével hozta összefüggésbe.

JEGYZETEK

1. A továbbiakban a faltechnikák osztályozásakor a magyar népi építészet eddigi egyetlen következetesen végiggondolt csoportosítását vesszük alapul, s csak kisebb, területünkhöz igazított módosításokat alkalmazunk. Ehhez a kérdéshez: *Dám L.* 1980. 7–30.
2. *Csekey S.* 1942. 84. és 90.
3. *Csekey S.* 1942. 92.
4. *Bárth J.* 1978. 123.
5. *Bárth J.* 1975. 36.
6. *Nagy-Pál I.* 1975. 55–56.
7. *Csekey S.* 1942. 91.
8. *Galgóczy K.* 1877. III. 312.
9. *Fél E.* 1937. 354.
10. *Bognár A.* 1978. 33–34.
11. *Sztrinkó I.* 1978. 146.
12. *Bárth J.* 1975. 78–79., Hasonlóan készültek a bátyai szállások épületei is. *Fehér Z.* 1974. 122.
13. *Bárth J.* 1978. 141.
14. A Katona József Múzeum Néprajzi Adattára, a továbbiakban KJM NA Ltsz.: 362.84.
15. *Illyés B.* é.n. 242., *Novák L.* 1979. 543., *Simonyi J.* 1882. 300.

16. Györffy I. 1908. 157–160., Szűcs S. 1943. 133–149., Összefoglalóan : Dám L. 1980. 17–18.

17. Vordák J. 1965. 139.

18. Torma János Múzeum Néprajzi Adattára, a továbbiakban TJM NA Ltsz.: 3599. Nagy Czirok L. Építkezés

19. Sztrinkó I. 1978. 148.

20. Barabás J. – Gilyén N. 1979. 38.

A vázas sárfalak egyik változatának népnyelvi elnevezése a *gömölyefal*, amely a Duna–Tisza köze jelentős részén ismeretes. Eddig legrészletesebben Jánoshalma környékéről ismerjük építésének menetét.

Itt a gömölye hurka formájú, karvastagságnyi, 70–80–100 cm hosszú sárhengert jelent. Az ebből felrakott falat nevezik gömölyefalnak. A gömölyéhez agyagos földet, töreket vagy polyvát és vizet jól összekevernek olyanra, hogy se kemény se lágy ne legyen. A sárból egy csomót hosszú szálú szalmával, ritkábban szénával meghintett „asztalra” tesznek és abban meghengergetve hurka formájúra képezik ki. A gömölyecsináló asztal két fűrészbakból és valamelyik melléképület rájuk fektetett ajtajából állt, de előfordult az is, hogy egy rossz fateknőt használtak erre a célra. Az asztal megkönnyítette a munkát, nem kellett túl nagyot hajolni.

Az elkészített gömölyéből kétféleképpen rakhatták fe a falat, de az építkezés sorrendje mindkét változatnál megegyezett. Először a fal vázát készítették el az ajtók és ablakok beállításával együtt, majd felrakták a tetőt és csak utána fogtak a falhoz.

Az első változatnál a ház sarkaira lehajazott akácfa oszlopokat ástak. Oszlopok kerültek a fal síkjába is, egymástól 1–1,5 m távolságra. Az oszlopok tetejére körben szelemenfákat csapoltak, majd hasított karókból két körbefutó korcpárt erősítettek fel. Ezekon belülré, 10 cm-es távolságra egymástól

karókat állítottak, amelyeket a korcokhoz és a szelemenekhez erősítettek. Ezt a vázat a gömlyékkal befonták, mintha kosarat fonnának, a sárhurkákat jól odanyomkodva a karókhoz, hogy ne maradjon üreg a falban. Egy-egy sorral mindig körbehaladtak a fal teljes hosszában. Mire körbeértek, az előző sor már megszikkadt.

A másik változat építése ugyancsak a sarkokra kerülő oszlopok leásásával kezdődött. Oszlopok kerültek a fal síkjába is, egymástól kb. 2 m-es távolságra. Ezekre hasított karókat szögeltek, amelyek egymással párhuzamosan futottak a fal hosszában. A párhuzamosok távolsága 40–50 cm volt. Ezután az elkészített gömlyét félbehajtották és ráakasztották a legelső karóra, majd a karó alatt a két szárát megcsavarták, mintegy ráhurkolták arra. A gömlye olyan hosszú volt, hogy a hurkolás után végei a földet érték. Egyiket a másik mellé akasztva szorosan összenyomták őket, hogy ne maradjon közöttük rés. Amikor az első karó megtelt, a felette levőre is így rakták fel a gömlyéket. Mindig legalul kezdve, egyik sorról a másikra haladva töltötték ki a fal egész rácsozatát.

Az építkezés befejező fázisa, a tapasztás, már mindkét változatnál egyformán történt. Az utolsó gömlyefalú ház az 1940-es évek végén épült, de a gazdasági épületek – istállók, fészerek, ólak – az 1970-es évekig készültek ilyen technikával.¹

A gömlyetechnika emléke Kiskunmajstól délre, a Duna–Tisza köze számos településén megtalálható. Császártöltésen több tanya is épült ilyen technikával, s dusnoki délszlávok is alkalmazták. Itt párhuzamos sorban sűrűn, kb. 15 cm átmérőjű oszlopokat állítottak fel, s ezek közé rakták a sárgömlyéket. Először csak 1 m magasan rakták meg a falat, hogy megszáradjon és ne nyomja szét a fákat. A teljes fal 2–3 sorból készült el.² A dusnokiak különleges sárépítkezéséről már 1882-ben is tudósítottak: „...sarat és szalmát úgy összegyúrnak, mintha vályogot akarnának csinálni, de a helyett, hogy négyszögletes

mintába raknák, gyermekfej nagyságú gumókat csinálnak és e gumókból rakják a falat.”³

Kalocsán szintén ismert volt a technika: „Oszlopokat vertek le, ezt vesszővel befonták és szalmás (gömölés) sárral betapasztották.”⁴ A kalocsai szállások gazdasági melléképületeinek nagy része a századfordulón sárgömölyékből készült, mert ezekről azt tartották, hogy nem mossa el olyan könnyen az eső, mint a verettet.⁵ A kiskunsági pásztorkodással kapcsolatban is felbukkant a gömölye. A városi jegyzőkönyvek szerint a tanórok vagy akolgarád kerítése sárfal, gömölyesár, nádból korcolt, stb.⁶

Kiskunmajsa környékén a gömölyesárból lakóházakat is építettek, s Kiskunhalas környékén emlékeztek arra, fészert, ólat falaztak fel gömölyéből.

A technika valamennyire is részletezőbb leírásával János-halmán kívül csak Dunsokról rendelkezünk. Ebből az sejlik, hogy itt a gömölyének nevezett sárcsomó nem hurka formájú, hanem gömb, amit karók közé nyomkodnak be. A sárnak ilyen alakja és a belőle való építkezés a Tiszántúlról és Szeged környékéről ismert.⁷ Ezek között azonban megint több változat van, mint pl. a tápéi *oszlopos ház*⁸, vagy a vásárhelyi és orosházi *csömpölyeges ház*.⁹ Ez utóbbi területen azonban a sárcsomót nem nevezik gömölyének, miként a Duna–Tisza között, tehát a megközelítően azonos formára más terminológiát alkalmaznak.

Valamennyi adatot összevetve megállapítható, hogy a vázas sárfalaknál használt sárcsomó neve a Duna–Tisza között a gömölye. Ennek falba történő beépítése jelenlegi tudásunk szerint erősen hasonlít a dél–alföldre, s a migrációs kapcsolatok ismeretében szegedi vagy vásárhelyi hatásokat tételezhetünk fel.

Ugyanakkor a gomolya, gömölye típusú szavaink valószínűleg déli szláv eredetűek,¹⁰ s így feltehető, hogy a sárcsomó gömölye neve a gömbölyű csomó jelentésű délszláv szóból analógiás névátvitellel alakult ki.

Jánoshalma, Császártöltés, Kiskunmajsa környékén a hengeres sárcsomót is gömolyének nevezik, ahol az alak bizonyára későbbi alakulás, mint a terminológia megismerése. Ugy látszik, hogy ez a forma a Duna–Tisza közének egy jól körülhatárolható területén jött létre, amihez itt sajátos technikai megoldások is kapcsolódtak.

Figyelembe kell azonban venni azt is, hogy a sárhurka az Alföld népi építészetében általánosan ismert, de csak egy kis területen, a kemenceépítésnél mutatható ki. Falazóanyagként eddig csak területünk említett településein talákoztunk vele, ahol kemenceépítésnél ugyancsak alkalmazzák. Így itt a sárhurka ismerete adott volt, s újabb adatok felbukkanásáig csak másfajta alkalmazása látszik helyi fejlődés eredményének. E fejlődés okait, menetét majd csak a további kutatások tisztázhatják, bár túl sok remény nincs rá, hiszen egy igen archaikus, egyre inkább eltűnő sártechnikáról kellene részletes ismereteket szerezni.

JEGYZETEK

1. *Sztrinkó I.* 1978. 149–150.
2. *Bárth János* szíves közlése
3. *Simonyi J.* 1882. 301.
4. *Bozsó F.* 1971. 303.
5. *Bárth J.* 1975. 136.
6. *Tálasz I.* 1936. 113.
7. Pl.: *Banner J.* 1911. 135., *Juhász A.* 1971. 446., Összefoglalóan: *Dám L.* 1980. 19–21.
8. *Juhász A.* 1971. 446.
9. *Kiss L.* 1955. 171., *Barabás J.* 1965. 92.
10. MTSZ 1967. I. 1073.

SÁRFALAK

A sárfalak egyik legkezdetlegesebb fajtája, a *fecskerakásos fal* az egész Duna-Tisza között általában alkalmazott faltechnika volt. A századforduló környékén épültek az utolsó ilyen házak, ezért csak halvány emlényomok alapján lehet rekonstruálni készítésük menetét.

A fal szinte kizárólagos anyaga a sár volt, amit törekkkel, polyvával kevertek. A sár erős, agyagos földből készült. Az ágyásba hányt földet vízzel meglocsolták, majd lovakkal megjáratták. Mikor már jól megkeveredett, töreket szórtak bele, s tovább járatták a lovakkal. A sár akkor készült el, ha a törek jól elkeveredett és nem túl vizes, se nem túl száraz. Ezután vasvillákkal elkezdték felrakni a falat, soronként haladva. Egy-egy sor 50–60 cm magas volt. Egy sorral először körbehaladtak a falak teljes hosszában, majd száradni hagyták. Szikkadás után már megbírta a következő rákerülő réteget. Ajtóknak, ablakoknak nem hagytak ki helyet. A nyílásokat a fal teljes kiszáradása után fejszével vágta ki.

A Szabadszállásról leírthoz hasonló módon készült a kiskunhalasi fecskerakásos fal is,¹ s így épülhetett a szalkszentmártoni béresház is, amely „sárfalból készült nád fedélre, rossz karban vagy 12 öl hosszú és 3 öl széles. Lakásul szolgál négy béresnek, áll két szobából, egy konyhából és egy kamrából.”²

A fecskerakásos fal mellett, s úgy látszik, hogy azt kiszorítva a Duna-Tisza között általános volt egy másik sárfal féle is. Dön-

tőn abban tér el az előzőtől, hogy nem szabadon rakják fel a falat, hanem deszkák közé, s így tulajdonképpen átmenetet jelent a vert falakhoz.

Elnevezésére több kifejezés is ismert, így a *sárfal*, *taposott fal*, de Kunszentmiklóson, Szalkszentmártonban ezt is fecskerakásosnak nevezik.

Építésének menetét részletesebben Jánoshalmáról ismerjük. Az építkezés első mozzanataként a ház sarkaira és a mesterge-renda alá oszlopokat ástak. Ezután a sárkészítés következett. Egy réteg rostőreket vagy aprószalmát terítettek a földre, erre egy réteg agyagos földet szórtak, majd újból törek következett, arra pedig föld. Ezt addig növelték, amíg 3–4 m³-es kupac nem lett belőle. A rétegek egymásra terítése közben állandóan locsolták a rakást, de arra ügyeltek, hogy ne legyen nagyon vizes. Ezután kapával többször átvágták, megforgatták, s lábbal is megtaposták, mindaddig, amíg a törek jól el nem keveredtek. Az elkészült sarat liszával hordták a falhoz, ahol két fenyődeszka közé öntözték be. A deszkákat három járom tartotta. Egy-egy járom négy egyenes lécből állt. A járomtalpat, amelynek a két vége ki volt fúrva, az előre kirajzolt fal vonalára keresztben a földre tették. Ebbe beleállították a két másik lécet, s ezeket felül, az alsóval párhuzamos, végein szintén kifúrt negyedik léc fogta össze. Ennek a keretnek a belső oldalához támasztották a deszkákat. A járom szétszedésekor, az alsó léc kihúzása után a falban lyuk maradt, amit utólag kellett betömni.

Az építkezés menetében a jármok felállítását a sár hordása követte. A sarat a deszkák között eligazgatták, majd két-három ember egymás mögött haladva taposással tömörítette. Végül akácfaából készült döngölővel is végigveregették a falat, hogy még jobban összeálljon. Ez a döngölő nem volt olyan nagy és súlyos, mint a *falverő furkó*, inkább a szőlőpréselésnél használatos *csomiszlóra* emlékeztet.

Amikor egy deszkamagassággal körbeértek, az addigra már megszikkadt rétegre állították fel ismét a jármot. Ezzel a tech-

nikával lakóházakat és gazdasági melléképületeket – főleg istállókat – építettek. Jánoshalmán kívül Császártöltés és Baja környékén is készültek ilyen épületek.³ Apostagon ugyancsak járom segítségével építették a sárfalat, de itt vaspálcákból készült. „Van alul egy vaspálca meg felül, oszt összefogatták a kettőt két vaslemezzel.”

A Duna–Tisza köze számos más településén ismerték a deszkák közé rakott sárfalat, de a jármot nem alkalmazták. Foktön, Szalkszentmártonban, Kunszentmiklóson a deszkákat leásott, erős oszlopok tartották, hasonlóan a vert falas technikához. A Bácska déli részén sem volt ismeretlen ez a megoldás. „A százfördülőig sárból is raktak falat. A deszkák között telehányták szalmás, törekes sárral, mint manapság a betont, aztán leveregették, elegyengették és szikkadni hagyták. Amikor a sár megszáradt, emeltek, azaz a deszkákat magasabbra tették. A sárból készült fal a vert falnál is vastagabb volt.”⁴

Ahol területünkön alkalmazták a sárfalat, szintén általános volt, a jánoshalmihoz hasonlóan, a falak oszlopokkal történő erősítése. Ez a technikai elem még a vázas sárfalakhoz hasonlítja, míg a sárnak deszkák közé rakása már a vert falhoz közelíti ezt az építkezési módot. Ugyanebbe az irányba hat a néhány településen megfigyelt járom használata is.

Eddig többnyire vert fal építése kapcsán írták le a jármot, vagy *kalodát*, mint pl. Tótkomlósról, Békésről, Mezőberényből.⁵ A sárfalnál való alkalmazását egyedül a tolnai Sárköz szőlőhegyeinek népi építészetéből ismerjük. Itt a szalmás, polyvás sarat két deszka közé rakták, amelyeket a falakon vízszintesen keresztbe vetett kalodafákba tűzött függőleges szárazhoz támasztottak. A sár megszáradása után a kalodafákat kiütötték a falból, s a kalodát a megépített falon újra összerakták. A kalodás építkezés emlékei a Sárközön kívül még északkelet Baranyában maradtak fenn.⁶

Mindezek után ma még nem lehet eldönteni, hogy a Duna–Tisza közti jármos építkezésre mely területek voltak hatással.

1. kép. Birkaóll. Kiskunmajsa, Bodoglár
204. F: 53840.

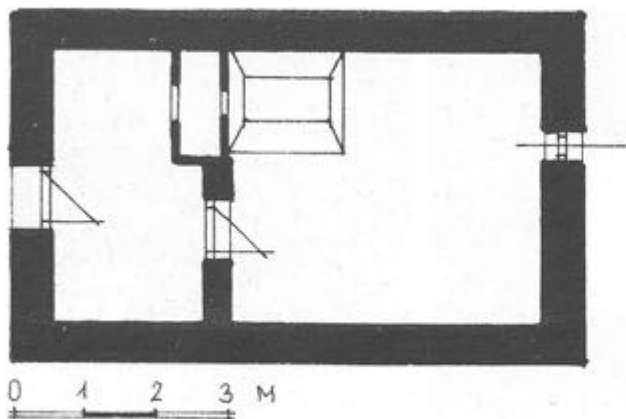
2. kép. Putrióll. Kiskunmajsa, Bodoglár
204. F: 50182.

3. kép. Földház bejárata. Kunadacs, Pereg 5. F: 48090.

4. kép. Földház. Kunadacs, Pereg 5. F: 48089.

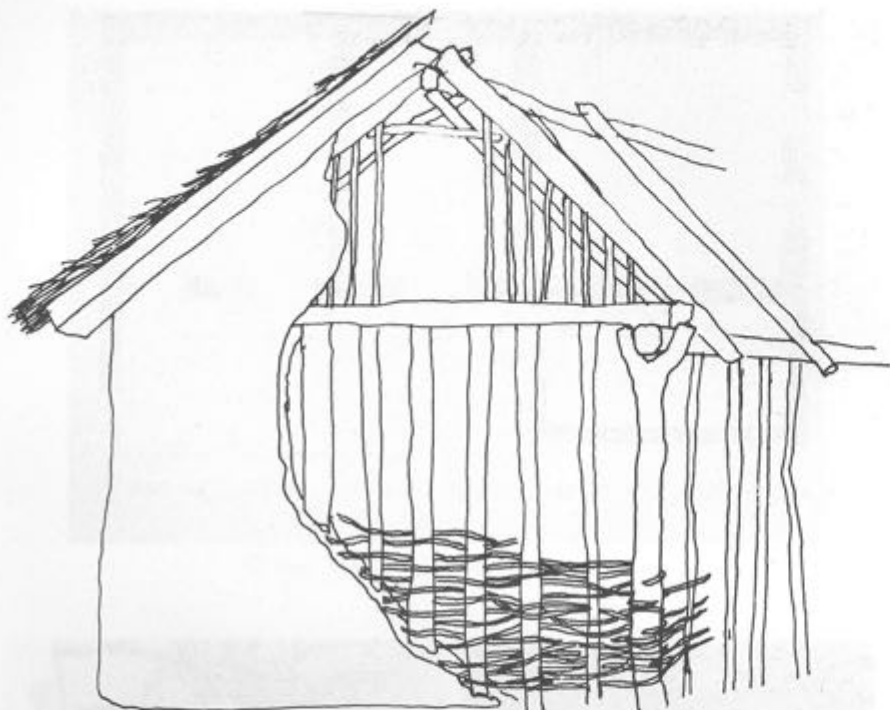
5. kép. Földház alaprajza. Kunadacs, Pereg 5.

6. kép. Verem. Szabadszállás, Csintova.
F: 41448.

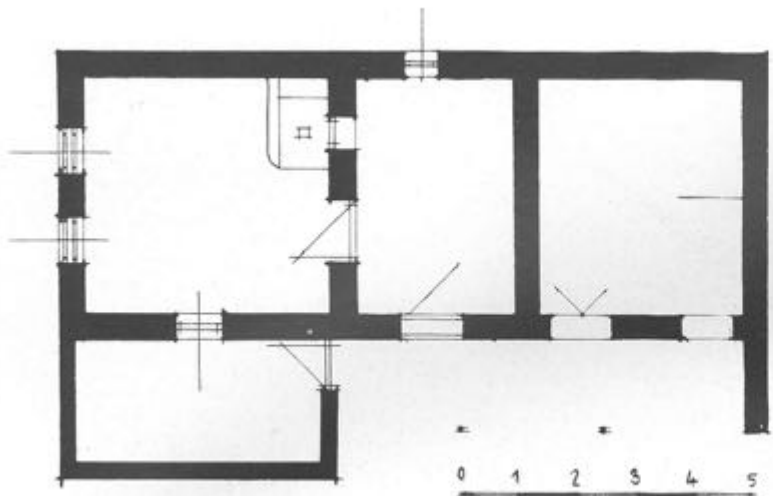

7. kép. Verem tetőszerkezete. Kiskunhalas, Eresztő. F: 46833.

8. kép. Sövényfalú istálló szerkezetének rekonstrukciós rajza

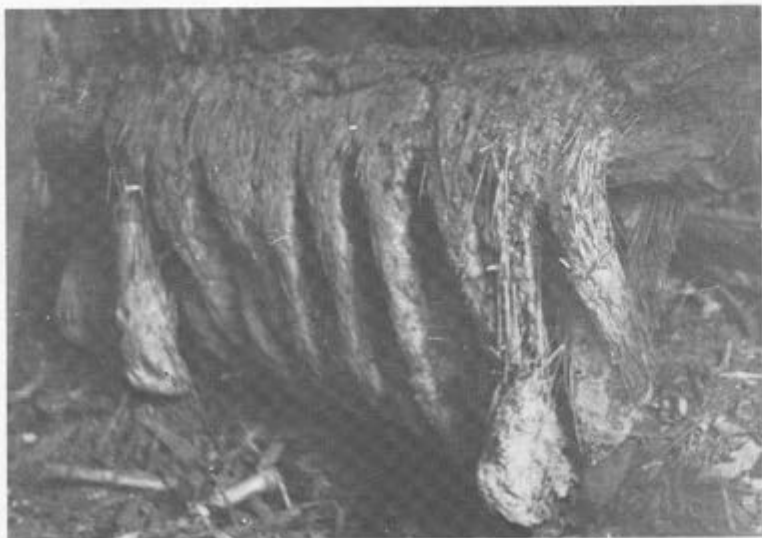
9. kép. Nádfalú, „öntött” ház alaprajza. Jánoshalma, Kecskés, IV. ker. 125.

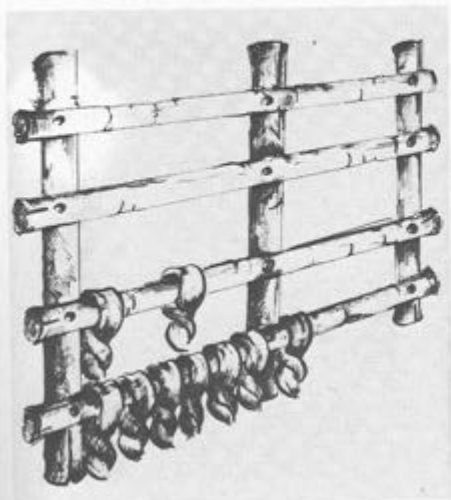
10. kép. Sövényfalú ház. Foktő, Kossuth
u. 72. F: 47984.

11. kép. Sövénykerítés. Császártöltés.
F: 48075.

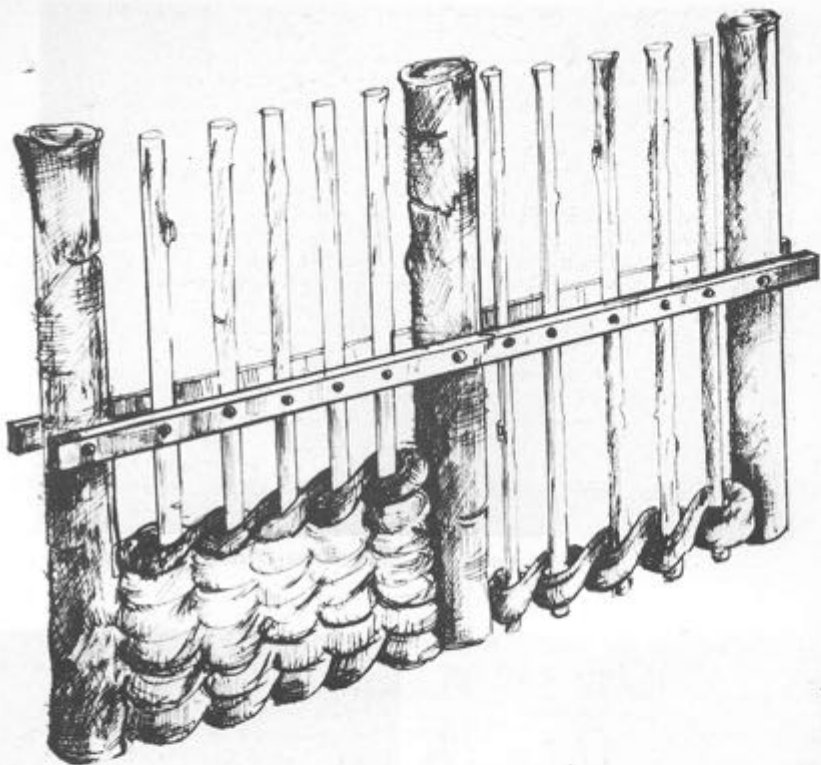
12. kép. Gömölyefal. Jánoshalma, Illanes

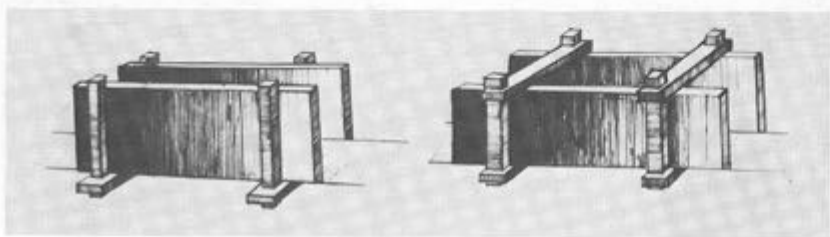
13. kép. Gömölyefal szerkezetének rekonstrukciós rajza. F: 35867.

14. kép. Gömölyefal. Jánoshalma, Illanes

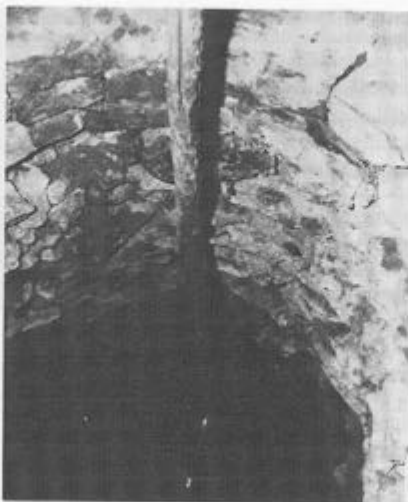
15. kép. Gömölyefal szerkezetének rekonstrukciós rajza. F: 35866.

16. kép. Járom a Sárközben és járom Illancsban. F: 35882.

17. kép. Ferde oldalú hantokból rakott fal. Jánoshalma, Illancs

18. kép. Terméskővel bélelt kút. Kiskunmajsa, Konyha dűlő. F: 57148.

19. kép. Fonott nádmennyezet. Kiskunmajsa, Ótfa. F: 60324.

20. kép. Mestergerendás mennyezet, később beállított erősítő oszloppal. Kiskunmajsa, Maris puszta 111. F: 57168.

21. kép. Sárpadkák szemestermény tárolásához a padláson.
Kunszentmiklós, Kossuth u.

22. kép. Ágasos-szelemenés melléképület. Kunadacs, Alsó-Adacs 77. F: 38383.

23. kép. Disznóól ollótalpas-szelemenés tetőszerkezettel. Kiskunmajsa. F: 48716.

Migrációs kapcsolatai vidékünknek a Tiszántúllal éppúgy voltak, mint Tolnával és Baranyával. Az sem tisztázott kellőképpen, hogy a járom a ma ismert elterjedési területén mikor és hogyan alakult ki, így a terjedésének iránya sem határozható meg.

JEGYZETEK

1. *Vorák J.* 1965. 140.

2. *Matics P.* 1970. 66.

3. *Sztrinkó I.* 1978. 152–153.

4. *Pénovátz A.* 1979. 15.

5. *Vajkai A.* 1974. 142., *Banner J.* 1911. 236., *Hentz L.* 1973. 269.

6. *Andrásfalvy B.* 1965. 151–152.

A Duna–Tisza közti földfalak sorában a vert fal a legelterjedtebb, egészen az 1950-es évekig uralkodó faltechnika volt. Meghonosodásának idejét még nem ismerjük pontosan, de a múlt század utolsó harmadára nagyobb részt felváltotta a sárfalakat. A technika legkorábbi, használható leírása is ebből az időből származik Kalocsáról. „Kalocsán a házakat túlnyomóan vert falból építik. Az alapot megássák, jól lebunkózzák, azután beleverik a falat. A földszínen fölül úgy csinálják a falat, hogy levernek két-két czölöpöt, a közükbe két szál deszkát tesznek, a deszkák közét megtöltik földdel és lebunkózzák. Azután a deszkákat magasabbra helyezik, ismét megtöltik a közt földdel és ismét leverik szorosra, erőse. Így a deszkákat mindig emelik és közéje verik a földet, míg a fal kellő magasságot el nem érte. A fal vastagsága rendszeren egy fél méter. Az ajtót és az ablaknyílásokat utólagosan vágják a falba.”¹

Alig tér el ettől a leírástól a Kecelről részletesen ismert vert fal készítés. Kecelen először elegyengették a ház helyét, kijelölték a falak vonalát. Alapot nem mindenütt ástak, csak az 1930–40-es években vált általánossá a 30 cm mély, 3–4 sor téglából rakott *fundamentum*. A 60 cm széles fal mellé 1,5–2 méterenként oszlopokat ástak, majd 80 cm magas deszkákat állítottak közéjük. Egyszerre bedeszkázták valamennyi falat, a közfalakat is. Ritkán fordult elő, hogy nem volt elegendő deszka az egész épülethez. Ilyenkor úgy vezették föl a falat,

hogy az a deszkák végénél ferde legyen, s így a folytatáskor kapcsolódjon, fogja egymást a két falrészlet.

Akáckarókból a fal szélességének megfelelő darabokat faragtak, s ezeket a *merevítőket* a deszkák közé rakták, hogy azok ne bukjanak össze. Ezután az oszlopokat embermagasságban kötelekkel, istrángokkal összehúzták, s így a merevítők megszorultak a deszkák között. Nagyon kellett vigyázni arra, hogy az oszlopok egyformák legyenek, mert ha valamelyik gyengébb volt, azt elhúzta a kötél és görbe lett a fal.

A vert falat agyagos földből készítették. Erősítésként a deszkákba vert föld egyes rétegei közé szalmát szórtak, esetleg a sarkokra rőzsét tettek. Az agyagot nem vizezték, nyirkos földdel dolgoztak, de ha nagyon vizes volt, vagy eső esett, akkor nem is lehetett dolgozni. Egy-egy deszkamagasságot, *emelést* öt–hét *terítéssel* vertek fel, azaz ennyi rétegben verték bele a földet. A férfiak kétoldalról szórták a földet a deszkák közé, amire először a két *élező* ment rá. Ők ferde végűre faragott karókkal a deszkák mellé verték be a földet, s csak utánuk következtek a falverők. A falverők között férfiak, nők, nagyobb gyerekek vegyesen dolgoztak. Szerszámuk a *furkó* volt, amely egy csonka kúp alakú keményfa fejből és hengeres nyélből állt. Az egyes terítések közé a *szalmázó gyerek* hintett szalmát.

Amikor elkészültek egy deszkamagassággal, megengedték a köteleket és ásókkal följebb nyomták a deszkákat, majd újra meghúzták az istrángokat. Mindez a fal teljes magasságának eléréséig ismétlődött. Az ajtóknak, ablakoknak nem hagytak ki helyet, hanem később fejszével háromszögletű nyílásokat vágtak. Így a száradás ideje alatt jobban járta a levegő az épületet, jobban szikkadtak a falak.

A falverés munkáját mesterember, kőműves, ács vezette, de gyakran valamelyik hozzáértő ismerős, rokon irányította az építkezést. Az iparendélllyel rendelkező mesterek többnyire *átajjában* vállalták a munkát. Ilyenkor a teljes lakóház felépítésére egy meghatározott összegben alkudtak meg. Amikor

azonban csak egy, a *falvezetéshez* értő ember vezette a munkát, akkor vele órabérre szólta a szerződés. A munka többi résztvevője, a falverők és segítők nem kaptak fizetséget, csak élelem járt számukra a gazdától.

„Enni kaptunk. Akkó még vót bableves meg bukta. Nem ám úgy, mint most, 3–4–5 fogásos ebédek, ahun építkeznek. Má lakodalmat csinálnak.” Volt bor is, de inkább csak víz. A falverők a rokonok, ismerősök, szomszédok közül kerültek ki. Akit nem hívtak *segítségbe* a rokonságból, még meg is sértődött miatta. Gyakran olyanok is elmentek, akiket nem hívtak, csak hogy együtt legyenek a vidám társasággal. Falverésnél húszan, harmincan mindig voltak a segítők.

A falverés tavaszi munka volt, hogy őszig kiszáradjanak a falak és a tető is felkerüljön a házra.

Ugyanilyen módon és technikai megoldásokkal készült a vert fal az egész Duna–Tisza közén, legfeljebb néhány terminológiai eltérés mutatható ki. Így Szabadszálláson a furkót *súlykolónak*, Lajosmizsén pedig a felállított deszkákat *ládának* nevezik.²

Vert falból nagy munkaerő igénye miatt többosztatú lakóházak, fontosabb melléképületek, elsősorban istállók épültek. Kisebb építményeknél ez a technika nem volt gazdaságos, hiszen a föld kitermelésétől a falverésig minden munkafázis élő munkát igényelt.

JEGYZETEK

1. *Simonyi J.* 1882. 300.

2. *Bárth J.* /1974. 101.

A HANTFAL

A hantfalról *Juhász Antal* alapvető tanulmányának megjelenéséig csupán elszórt adatok szóltak. Ezekből az derül ki, hogy a hantnak az építkezésben történő felhasználása ismeretes volt a kiskunsági és jászági pásztoroknál,¹ s egy újabb keletű tanulmány szerint a Hortobágy vidéki pásztorépitményeknél is előfordult a gyephant alkalmazása.² Gyepszínből épült a dunapataji tanyák egy része,³ a vásárhelyi tanyákon való alkalmazását pedig *Kiss Lajos* így írta le: „A falrakó ki tudta számítani, mennyi vályog kell a felvállalt épülethez.... De régebben, az 1700-as évek végén nem is kellett számítani, hanem rakták, amíg vályog volt, ha elfogyott, mentek a nyomásra, rétre, és vágták a gyepet vályognak, abból rakták tovább a falat hantokból, göröngyökből...”⁴

A szórványadatok többsége arra utal, hogy elsősorban az átmeneti jellegű pásztorépitményeknek volt kedvelt anyaga a hant. Szeged környékén azonban lakóházak, tanyák épültek belőle, bár az építők ezeket is ideiglenes szándékkal emelték. Gazdasági körülményeik azonban – lévén néhány hold újonnan vásárolt földön megtelepülő kisbirtokosok – arra kényszerítették őket, hogy hosszabb ideig éljenek a hantházban. A romlékonynak látszó építőanyag gondos karbantartás mellett ugyanis a tartósabb bennelakást is lehetővé tette.⁵

Szeged környékén kívül ismerjük már a hantfalat Kiskunmajsja határából, Szankról⁶ és Illancsból⁷ is. E területeken min-

denütt magállapítható szegedi kirajzás, tehát valószínű, hogy a Duna–Tisza közén is ők honosították meg ezt a technikát.

Területünkön Illancsból ismerjük a legrészletesebben a hant-építkezés menetét, mert itt a századforduló után készültek ilyen házak, s így még elég nagy pontossággal emlékeztek rájuk.

A hant szedésére kiválasztottak egy olyan lapos területet, ahol a gyöpön valamikor víz állt, de már felszáradt. Az ilyen föld megkeményedik és ha ásóval kivágják a hantot, az nem esik szét. A hantvágást a családtagok végezték, mint ahogyan az építkezés egész menete a család erején alapult. A kivágott hant alakja általában téglatest, de előfordul ferde oldalú hant is.

A falban a hantokat gyepes oldalukkal lefelé rakták egymásra, kötőanyagként sarat használtak. Az egymásra kerülő sorokban úgy rakták a hantokat, hogy a felső sorba kerülő közepe mindig az alatta levő két hant illeszkedésére essen. Tehát *kötőre falaztak*, azaz, a felső sor fogta az alsót. A fal erősítése végett a ház sarkaira, valamint a mestergerenda alá oszlopokat ástak le és falaztak be. A fő- és az egyetlen válaszfal – a hantházak mindig szobából és konyhából álltak – egyszerre épültek. Az ajtófélfákat már az első sornál beállították, magsságukat elérve pedig egy gerendát fektettek keresztben rajtuk, s ezután folyamatosan rakták tovább a falat. Az ablakok magasságát elérve, azok beépítése ugyanígy történt. A kívánt falmagasság elérése után, ahol nagyon kipúposodott, ásóval lenyesték.

A tető falrakása után kívül-belül vastagon betapasztották a falakat. A külső tapasztás mindig vastagabb volt a belsőnél, mert így jobban védett az időjárás ellen. A vastag sárréteg azonban nem maradt volna meg a falon, ezért a hantokba akácfaából készült, kb. 20 cm hosszú, vékony faéket vertek, melyek megtartották a tapasztást.

JEGYZETEK

1. *Tálasz I.* 1936. 138., *Nagy Czirok L.* 1959. 127., Pesty Frigyes helynévtárában a szabadszállási határ leírásakor szerepel egy „Hantakó” nevezetű határrész is, amely bizonyára a hantépítkezés nyomát őrzi. Közli *Bognár A.* 1978. 173.

2. *Novák L.* 1973. 157–158.

3. *Fél E.* 1937. 358.

4. *Kiss L.* é.n. 165.

5. *Juhász A.* 1969. 5–18. Részletesen leírja a hantépítkezés menetét is.

6. *Égető M.* 1978. 165.

7. *Sztrinkó I.* 1978. 147.

A vályogfal az alföldi földépítkezés legfejlettebb formája. Általánosan ismert és alkalmazott technika az egész Duna–Tisza közén, s még napjaink építőgyakorlatából sem szorult ki. A modern, sátortetős családi házaktól a legkülönbözőbb építmények falanyagaként ma is általánosan használják.

A vályogból való építkezés hosszú előkészítő munkát igényel, amelynek legfontosabb mozzanata a vályogvetés. Ezt a rendkívül nehéz munkát az utóbbi évtizedekben általában a cigányok végzik, s korábban is jelentős volt a szerepük a vályogvetésben. Velük párhuzamosan azonban mindig megvolt a vályogvetés a paraszti gyakorlatban is. Voltak napszámosok, akik specialistaként vályogvetésből éltek, de nemegyszer az építkező, olcsóságra törekedve maga is kivetette a házhoz szükséges mennyiséget.

A vályogvetéshez csak agyagföld volt alkalmas. Az agyag vegyítéséhez szükséges polyvát mindig az építkező biztosította. A kiásott agyagot polyvával és vízzel alaposan összedolgozták, lábbal megtaposták, s kapával is átvágták. Erős, kemény sarat kellett csinálni. A sarat talicskával hordták a vályogvetéshez előkészített, sima, ledöngölt helyre. A vályogvetést végző itt megtöltötte a *vályogvető formát* a sárral, kezével megütögette, tömörítette, s néhányszor a földhöz is odacsapta, hogy eligazodjon benne. Ezután bevizezett kezével, vagy egy léccel elhúzta a tetejét, majd kiborította a formából. A vályogvető formát

gyalult fenyőfa deszkából állították össze a kívánt méretre. A századfordulótól kezdve általában 6–8 cm magas, 15 cm széles és 30 cm hosszú vályogot készítenek.

A kivetett vályogot néhány órás száradás után élére állították, hogy a legnagyobb felületen érje a levegő. Néhány napos szikkadás után kúpba hordták össze úgy, hogy az egyes darabok között rés maradjon. A kúpot lapjára fordított vályogtéglákkal fedték be, így az esetleges eső csak ezeket károsította.

Vályoggal általában már mesterember falazott, de ügyesebb kezűek maguk is felrakták a kisebb építmények falait. Kötőanyagként mész nélküli, csak vízzel kevert sarat használtak. Ugy rakták egymásra a sorokat, hogy a felső fogja az alatta levőt, azaz *kötőre falaztak*. Ezt erősebb, főfalak esetében úgy oldották meg, hogy mindig két vályog került egymás mellé. Ha az első sorban úgy álltak a vályogok, hogy párhuzamosak voltak a fal vonalával, akkor a következő sorban az előzőekre merőlegesen helyezték el a vályogdarabokat.

Az ajtó- és ablaknyílások áthidaló gerendáit már falzás közben elhelyezték, ami a leggyakrabban erős akácfa oszlop volt.

A vályogfalak az emlékezet szerint már mindig kaptak alapot, általában néhány sor téglát.

A vályogfalazat nagyfokú variálhatósága miatt bármilyen épülethez alkalmas volt, s gyakran a másmilyen technikával épült ház átalakítását, bővítését is vályoggal oldották meg.

A vályogtechnika Duna–Tisza közti meghonosodását, elterjedésének körülményeit ma még nem ismerjük pontosan. Szalkszentmártonból már 1790-ből leírják, hogy „Vagyon a Helységben az Uraságnak egy Vendégfogadója, vagy is Kortsma Háza, melly is vályogból épült...”¹ Kunszentmiklóson 1803-ban Lovász István és felesége vallja: „üres fundus számunkra kiméretett ... mellynek építéséhez hozzá is fogtunk, falát Vájogbul, melleket magunk hánytunk, meg is raktuk, ...”² 1845-ben a Kiskunságot így jellemezték: „A köznép lakta házak szilárd vályog-

ból építvék, mellyek mindenik községnek határában fellehető erre alkalmas földagyából készítettnek.”³

A recens és az irodalmi adatok összevetéséből kiderül, hogy a Duna–Tisza közí vályogépítkezés elterjedéséről nem adható általános jellemzés. Csak a települések konkrét vizsgálata mutathatja ki, hogy ott ismert-e, pontosabban milyen mértékben alkalmazott ez a technika. Kiskunhalason pl. a múlt század közepétől a vert falat egyre inkább kiszorította a vályog, s ez összecseng a Kiskunságról előbb idézettekkel. Kecelen azonban csak a századforduló környékén kezdett teret hódítani, hasonlóan Jánoshalmához. Észak–Bácska német eredetű településein a múlt század derekától a vert fallal megközelítő arányban alkalmazták a vályogot is, de már a 18. századi használatáról is tudunk.⁴

Bizonyos, hogy szélesebb körű használatára a múlt század közepétől a városiasodó kultúrát mutató településeken került sor, az uradalmakban és a német telepesek falvaiban pedig már korábban is jelentős volt alkalmazása.

JEGYZETEK

1. KJM NA Ltsz.: 362.84.
2. *Illyés B.* é.n. 228.
3. *Palugyay I.* 1854. 72.
4. *Fél E.* 1935. 9–10., és a korábban már idézett 1786-os hajósi urbárium, amelyben a lakosok arra panaszkodnak, hogy a Duna áradásai miatt összedőlnek vályogházai. *Novák L.* 1979. 524.

A Duna–Tisza köze egyes területein a sár- és földfalak mellett egy bizonyos kőfajta is szerephez jutott az építkezésben. Ez az un. *réti mészkő*, melynek népi építészetben játszott szerepére csak a legutóbbi időben figyelt fel a néprajzi kutatás.¹ Korábban csak néhányszor említették a réti mészkövet. Az egyik írás szerint pl. az Ujkécske közelében levő Kővágóalposban a lakosság fejtette a mészkövet s ebből építette házai alapját. De ebből építették az ókécskei templomot, s hasonlóképpen a Móricgáton fejtett kőből az ottani kápolnát.²

A réti mészkőnek a népi építészetben való szerepére először *Tálas István* hívta fel a figyelmet, az Alföld néprajzi kutatására 1946-ban készített programtervezetében: „...itt említjük meg a tavi mészkő fejtését, mely napjainkban sem szünetelő népi foglalkozás, és a laposok kitermelt köveiből ma éppúgy raknak falat, mint a 18. században még emeletes házakat és templomokat is a Kiskunságban...”³ A néprajzi kutatás az azóta eltelt időben mindössze néhány adatot szolgáltatott. Ezekből megtudjuk, hogy Kisteleken az 1910-es években sokan alapozták tanyájukat réti mészkővel,⁴ s Sándorfalván is használták a *terméskövet* ilyen célra.⁵ A réti mészkőnek a szegedi népnyelvben változatos a terminológiája: *darázkű, pecsmeg, cupák, mocsárkű, varangykű, termékű* alakok ismertek. A kitermelt követ a mészézetésben és a házépítésben használták fel.⁶ A réti mészkő „cupák” elnevezését Szeged történetírójától, *Reizner Jánostól* tudjuk

meg.⁷ Kiskunmajszáról is megemlíti: „... a homoki kőbányákat, amelyekből házat épít itt mindenki, istállót, pincét stb.”⁸ *Tálasi István* írja még le, hogy a 19. század elején Halas és Félegyháza környékén a *kővágó erekből* kitermelt kövekkel bélelték az itató kutakat,⁹ s a Kikunságról szóló könyvében röviden leírja a kőfejtést is.¹⁰ Legújabbán pedig Szeged környékéről közölték, hogy a homoki pincék alapozásánál, ha a közelben hozzájutottak, a *darázkő* néven emlegetett édesvízi mészkövet alkalmazták.¹¹

A földrajzi, történeti, helytörténeti írásokat számba véve szintén csak a felhasználás, bányászás tényét regisztrálhatjuk. Legkorábban, 1799-ben *Vályi András* említi Majzával kapcsolatban Széktót, melynek partján mészégetésre alkalmas követ lehet bányászni.¹² Ugyanebben az évben készült *Bedekovich Lőrinc* kéziratos könyve a Jászunságról, több, bennünket érdeklő adattal. Jakabszállásnál említi, hogy „...a Szabadszállási részen levő semlyékben termés kövek találtak épületre valóknak...”¹³ A félegyházi Ferencszállás (ma Petőfiszállás) melletti érből is bányásznak „darás” vagy terméskövet, ugyanúgy, mint Kiskunmajsa mellett.¹⁴ *Szerelemhegyi Tivadar*, Kiskunfélegyháza monográfusa is megemlékezik a kővágásról: „E köereket ezelőtt, mikor még a város rendelkezett a földek felett, nagyjából mívelték amennyiben néhány köz- és magánépületnek ha szükség volt, vágták, sőt a szomszéd helységeknek is megengedték a vágását.”¹⁵ Jól tudjuk, hogy az 1749-ben elkezdett félegyházi Ó-templom építkezésénél is a Kővágóérből kitermelt köveket használták.¹⁶

A Tudományos Gyűjtemény egyik cikkének írója nagy csodálkozással ír Csongrád megye ismertetésekor a Tiszán innen eső területeken található terméskőről, amit épületek alapjaiba használnak.¹⁷ E csodálkozás nélkül ugyan, de a 19. századi országleírások szinte mindegyike megemlékezik a kiskunmajsági darázkő bányászatáról, *Magda Páltól Galgóczy Károlyig*.¹⁸ Galgóczy két olyan elnevezést is közöl, amely a 20. századra

már eltűnt a népnyelvből, a *sárgó* és a *gyepkő* kifejezéseket.¹⁹

Az e korból származó források közül a legtöbbet *Palugyay Imre* mond a terméskőről: „E kő lyukacsos, sárgás, kemény, néha csiga hajakkal kevert, épületek alapközeibe, sőt téglák közé a falakba is, haszonnal rakatik, s belőle mész is égethető.”²⁰ A további történeti források bizonyítják, hogy ezt a kőfajtát a középipítkézéseknél szívesen alkalmazták. Felhasználták a terméskövet a kecskeméti református templom építésénél²¹ ugyanúgy, mint a nagykőrösínél.²² A mérgesi pusztán vágták a követ a halasi református templomhoz is, a tömlöchöz pedig a majsai pusztán, de vágtak más épületekhez is.²³ Ilyen követ láthattunk nemrégiben az alpári templom falában, annak felújításakor. *Fodor Ferenc* szerint a 18. században még Jászberényből is Cegléd–Nagykőrös környékére jártak kőért a nagyobb építkezésekhez.²⁴ Az eddig idézettekkel összecseng néhány ceglédi helytörténeti adalék is. A ceglédi népnyelvben darázkő néven ismert mészkőképződményből épült „a Szőkealmi Kísérleti Gazdaság épülete, sőt 1816-ban a tiszakécskői templom építéséhez is Ceglédre szállítottak 300 öl követ.”²⁵

Az adatok arra utalnak, hogy a 18–19. században a réti mészkő kitermelését specialisták, *kővágók* végezték. Fizetségüket a kivágott, ölbe rakott kő mennyisége után kapták. Halason 1771-ben 1 öl kőért 1Rft 8 dr, 1 font hús, 1 „itze” bor és 1 kenyér járt.²⁶ Nagykőrösön 1776-ban „67 öl kőnek megvágásáért fizettem f 67.”²⁷ A levéltári források alapján az is feltételezhető, hogy ebben a korban a kővágók zöme kecskeméti volt. A leggyakrabban ugyanis „Szabó József és Szabó Pál kecskeméti kővágók”, vagy „Kecskeméti kő vagokk Varga Ferencnek, Oláh Jánosnak és Harcsik Józsefnek”, illetve más kecskeméti embereknek a neveit emlegetik az iratok.

A források azt is megmutatják, hogy a kővágásra alkalmas terület tulajdonosa – legyen az földesúr vagy közösség – pénzbevételeinek növelésére használta fel, másnak csupán bérbe adta. Soltvadkerten az urbáriumban kikötötték, hogy „Termés-

kőnek vágása és téglának égettetése egyedül az uraság tetszésétől fog függeni.”²⁸

Sándorfalváról 1845-ből említik a következőket: „Föltartja magának az ... Uraság a kővágói semlyékben a kőfejtésnek akármikori szabad használatát...”²⁹ Kiskunmajsáról pedig azt tudjuk meg, hogy a kő vágatásának az ára ölenként a redemptusoknak 1 forint 60 krajcár, az irredeptusoknak 1 forinttal drágább volt.³⁰ A kővágatásból történő haszonszerzésre való törekvést alátámasztja többek között az is, hogy Cegléd 1820-ból származó birtokkönyve a közös legelő felosztásakor mindig külön megemlékezik a kővágó helyekről, és ezek területi nagyságát is feltünteti.³¹

122.	Kővágók	12132 négyszögöl
131–132.	Kővágó	8821 négyszögöl
148–149.	Kővágó	2435 négyszögöl

Ez összesen 23 388 négyszögölnyi terület, melyből a városnak minden bizonnyal tekintélyes haszna volt.

A kővágás 18. századnál korábbi meglétéről a régészet szolgáltatott bizonyítékokat. A Kecskemét környéki faluásatások során számos 14–15. századi templomot is feltártak, melyeknél gyakran terméskőből készültek a falak, s valószínű, hogy magán a falon oltották meg a meszet.³² A nyársapáti, 16. századi település feltárása tovább gazdagította ismereteinket. Nemcsak a templom és az azt övező kerítés épült terméskőből, de a falu több lakóháza is ilyen alapozással készült. Az ásatás vezetője azt is megfigyelte az 1940-es évek végén, hogy egy közeli tanyában gazdasági épületek meszelésére használták a réti mészkőre rakódott igen vékony „mészréteget.”³³

A legújabb Duna–Tisza közti ásatások tovább bővítették a területünkre vonatkozó Árpád-kori régészeti anyagot. A közelmúltban Cegléd környéki Árpád-kori templomokról állapították meg, hogy alapozásukhoz leggyakrabban darázkövet használtak, s ma már az is közismert, hogy az ópusztaszeri plébánia-templomhoz, illetve a monostor épületeihez is ezt a kőfajtát

használták. *Trogmayer Ottó* megfigyelése szerint az Alföldön a korai évszázadokban a réti mészkö felhasználása templomok építéséhez igen gyakori lehetett.^{3 4} Ezt igazolják *Biczó Piroska* és *Székely György* ásatásai is a Duna–Tisza közén.^{3 5}

A kővágás korábbi gyakorlatára utal jó néhány Duna–Tisza közí földrajzi név is. *Pesty Frigyes* múlt század közepi Helynévtára számos olyan kővágásra mutató határrész nevét őrizte meg, mely napjainkra már feledésbe merült. Közli többek között Kiskundorozsmáról a Kőhalom, Kiskunhalasról a Kőkút, Kocsérról a Köves gerinc és Szabadszállásról a Kővágólapos elnevezéseket.^{3 6} Azért fontosak a földrajzi nevek, mert több esetben csupán ezek vallanak a kővágás korábbi gyakorlatáról. Ilyen pl. Dócon a Kőtörés, Örkényen a Kővágódűlő,^{3 7} Sövényházán a Kütörés,^{3 8} Soltvadkerten a Kővágó vagy Helvécián a Kővágó dűlő.

Nem véletlen, hogy az eddig idézett adatokban igen gyakran szerepel Kiskunmajsa, hiszen a kővágás gyakorlata itt napjainkban is él, ma is használják a darázkövet az építkezéseknél. A Kőkút dűlő, Kővágó utca a bányászat egykori helyeit jelzik, de vágtak követ a Marisi utcán is, ami utána sokáig gödrös, vizes rész maradt. Bányászásra alkalmas terület volt még a Pósta földeken Csengelén és a közeli Csólyospáloson.

A Majsa környékén vágott kőből alapozták a katolikus templomot és a község házát a hozzá tartozó gazdasági épületekkel együtt.

A két világháború között Majsán kővágással elsősorban napszámos emberek foglalkoztak. A nyári szőlőmunkák, a kötözés, permetezés befejeztével mentek el követ vágni a vállalkozóbb kedvűek, mert szinte embertelenül nehéz, nagy erőt kívánó munka volt ez. Komolyabb felszerelést, nagyobb anyagi befektetést nem kívánt, csak egy csákányra és *kővágó rúdra* volt szükség, mégiscsak a legelszántabbak fogtak hozzá, hogy evvel az embert próbáló nyáreleji tevékenységgel egészítsék ki szükös keresetüket.

Csak ott volt érdemes elkezdni a kő bányászását, ahol sok kővirág (*Malva silvestris*) nyílt. Ilyen helyen a felső talajréteget ellapátolva egészen biztosan kőre bukkantak. Először lapáttal, ásóval eltakarították a 30–50 cm-es talajt, utána pedig a csákány került kézbe. Evvel a *kőér* felső, 2–3 cm-es, fagyszívta, *pacsmagkő*nek nevezett réteget verték fel, mely a fagykárosodás miatt a leggyengébb minőségű volt. Morzsalékos, apró darabokban vált fel, s csak igénytelen épületekhez lehetett használni.

A továbbiakban egyetlen szerszámmal, a kővágó rúddal dolgoztak. Ez 120–130 cm hosszú, 3–4 cm vastag, egyik végén hegyesebb, másikon tompább hegyű, mintegy 20 kg súlyú vasrúd volt, amelyet kovács készített. A puhább, *májasabb* kőhöz a tompább hegyet, keményhez a másikat használták.

Általában két ember dolgozott a gödörben. Mindig hosszára hasították a követ, egyszerre 10–15, legfeljebb 20 cm-es szélességben. A rudat állandóan egy helyre verve lyukat képeztek, melyet néhányszor hideg vízzel kimosattak. Így a 40–50 cm vastag darázkő néhány száz ütésre elrepedt. A vékonyabb követ nem nagyon kedvelték, nem volt keletje. A 25–30 cm vastag kőeret még kibányászták, de a legjobb a sárgás színű, vastagabb darázkő volt, mert ezt semmilyen fagy nem bírta kikezdeni.

Igyekeztek úgy dolgozni, hogy a kő formásan hasadjon. Az alaktalan, *kutyafej*nek nevezett követ az építkezésnél nem nagyon lehetett használni. A kőtömböket a gödör falához támasztott rudakon gurították ki. Ehhez legalább két ember kellett. A kivágott követ négyzetölbe rakták össze, azaz olyan kupacba, melynek minden oldala 190 cm, magassága pedig 95 cm volt. Egy négyzetölnyi kőrakás 50–60 mázsának felelt meg. Az öszszerakott követ vendégoldalakkal felszerelt kocsin szállították az építkezés színhelyére.

A kővágóknak bért kellett fizetniük a bányászásra alkalmas terület gazdájának. Ez általában a kitermelt kőmennyiség fele volt, így a kővágók gyakorlatilag feliből dolgoztak. A két világ-

háború között építkezni szándékozók l q gabonát, vagy annak az árát fizették egy négyzetöl kőért.

A terméskövet elsősorban a vályogfalazatú lakóházak, gazdasági melléképületek alapozásánál használták fel. A falban különösebb faragás nélkül illesztették egymáshoz a kődarabokat. A kőműves csupán annyit igazított a tömbökön, hogy egymás mellé rakva ne maradjon közöttük túl nagy rés. A sorokat mindig kötésre rakták. Kötőanyagként törekkkel összekevert agyagos sarat használtak. A 70–80 cm magas kőalapot rövidre vágott nádréteggel szigetelték, majd erre vályoggal folytatták a falazást.

Kővel általában nem a hivatalos iparendeléssel rendelkező mesterek, hanem a *kocamesterek*, barkácsolók dolgoztak.

Az apróbb követ a gazdasági épületekhez használták fel. A disznóólat alapozták vele, vagy a kifutót rakták ki kővel, hogy az állatok ne tudják olyan hamar tönkretenni. A szőlőbeli kutak oldalába is szívesen építették be, különösen azok a napszámos emberek, akik maguk is foglalkoztak kővágással.

A két világháború között inkább csak a jobb módúak vásároltak követ. A kevésbé tehetősek a házukhoz, tanyájukhoz tartozó legelőn talált, többnyire vékony kőréteget fejtették ki és használták fel gazdasági épületeikhez.

Kiskunmajsán az 1950-es évektől, a sátortetős családi házak divatjának kezdetétől ismét nagyobb szerephez jutott a terméskő. A nagyméretű lakóházak betonalapjaiba keverték bele, hogy csökkentsék a költségeket. A réti mészkő ilyen falhasználása Majsán még ma is élő gyakorlat, a többszintes házak építésénél is megfigyelhető.

Annak ellenére, hogy a darázskő felhasználása számos Duna–Tisza közti településen ismert volt, szerepét mégsem lehet túlhangsúlyozni, hiszen alkalmazása nem volt általános a két víz között. Döntően nem befolyásolta a népi építészet jellegét, alapvetően nem változtatta meg a sár- és földfalak túlsúlyát, mindössze az építkezés néhány elemét (pl. a fundamentum) tette sajátossá. Bányászata azonban szemléletesen bizonyítja,

hogy a tájjal szerves kapcsolatban élő ember milyen jól ismerte szűkebb természeti környezetét, s hogyan tudta ismereteit a maga hasznára fordítani.

A téгла csak az utóbbi évtizedekben vált jelentőssé a népi építészetben. Előállítására speciális ismereteket és berendezéseket kíván, ezért házilag nem készíthető el. Ez egyben azt is jelenti, hogy csak pénzért lehet beszerezni, s így használatát a népi építőgyakorlatban az 1950-es évekig minimálisnak tarthatjuk. Csak a tőkeerős gazdaságok engedhették meg maguknak a teljesen téglából emelt lakóház építését, s a módosabb rétegnél is csak a századforduló környékétől vált divattá a téгла nagyarányú alkalmazása.

A Duna–Tisza közén a századforduló táján még rangot jelentett a téglából épített *oromfal*, mikor a tapasztott és fehérre meszelt, vagy a deszka *házvég* volt az általános. Leghamarabb a kémények anyagaként honosodott meg a téгла, amit építési szabályzatok is megköveteltek. Kisebb-nagyobb mértékben alapozáshoz s vegyes falakhoz is használták. Ez utóbbi különösen a bácskai vályogépítkezésre jellemző, s azt a megoldást jelenti, mikor a falban vályog- és téglasorok váltogatják egymást. Ugy tartják, hogy ez szilárdabb fal, de nem kerül olyan sokba, mintha teljesen téglából épült volna.

A téгла elterjesztésében igen jelentős szerepük volt a helyi téglagyáraknak, amelyek az 1910-es évektől, a kor színvonalán korszerűen, s olcsón állították elő ezt az építőanyagot. Kecelen pl. az 1930-as években már mintegy 30 emberrel dolgozott a Walter-féle téglagyár, de nemcsak téglát, hanem cementet, betongerendát, meszet, s minden egyéb korszerűnek számító építőanyagot árusított. Munkásainak nagy része Baja környékéről származott, s ez a tény a bajaszentiváni specialistákra, a *téglásokra* utal. Nemcsak Baja közvetlen környékén, de szinte az egész országban vállaltak munkát, s tábori kemencékben égették a téglát. Eljutottak Miskére, Jánoshalmára, Hajósra, s

még számos más Duna–Tisza közti településre. A tábori kemence üzemeltetését, a téglakészítés menetét részletesen ismertette *Solymos Ede*.³⁹

Kétségtelen, hogy ennek a specialista rétegnek is nagy szerepe volt abban, hogy a Bácska mai építészeti képében meghatározó, legalábbis a lakóházak külső megjelenésében, a téglá. A Duna–Tisza köze többi részén is megvan, s múltja is nagy,⁴⁰ de nagyobb jelentőséget csak az 1950-es években kapott.

JEGYZETEK

1. *Juhász A.* 1982. 145–166. és *Sztrinkó I.* 1982. 159–171.
2. *Smaroglay F.* 1939. 33.
3. *Tálasí I.* 1946. 16.
4. *Juhász A.* 1976. 353–354.
5. *Juhász A.* 1978. 308.
6. *Bálint S.* 1976. 335–336.
7. *Reizner J.* 1900. III. 487. A következőket írja: „A homokpuszták semlyékes részein, 2–6 láb vastag rétegben előforduló, czupáknak is nevezett, szivacs alakú mészkövet régebben mészégetés és építkezési célból bányászták.”
8. *Gesztelyi Nagy L.* 1942. 122.
9. *Tálasí I.* 1936. 56.
10. *Tálasí I.* 1977. 165–166.
11. *Börcsök V.* 1975. 195.
12. *Vályi A.* 1799. II. 565.
13. *Tóth J.* 1976. 41.
14. *Tóth J.* 1976. 37. és 50.
15. *Szerelemhegyi T.* 1882. 197.
16. *Szalay Gy.* é.n. 387.
17. *Tud. Gyűjt.* 1882. X. 11.
18. *Magda P.* 1819. 64. és 501., *Fényes E.* 1847. 473., *Galgóczy K.* 1877. II. 66.
19. *Galgóczy K.* 1877. II. 66.

20. *Palugyay I.* 1854. 69–70.
21. *Tollas B.* 1958. 15., *Hornyik J.* 1861. II. 370. A 121. sz. alatt közölt, 1681-ben keltezett oklevél szerint: „Jelen irat oka ez: Ezen sorainkat előmutató kecskeméti lakosoknak megengedtük, hogy Orgovány nevű bérelt pusztánkon mintegy 40 székér követ vágassanak.”
22. *Galgóczy K.* 1896. 103.
23. *Nagy-Szedes I.* 1924. I. 61. és 66–67.
24. *Fodor F.* 1942. 334–335.
25. *Petróczi S.* 1961. 13.
26. *Nagy-Szedes I. I.* 1924. 22.
27. Nagykőrös, Számadáskönyvek 1776/77. A levéltári adatok önzetlen átengedéséért *Dr. Novák Lászlónak*, a nagykőrösi múzeum igazgatójának tartozom hálás köszönettel.
28. *Nagy-Pál I.* 1975. 41.
29. *Juhász A.* 1978. 395.
30. *Csik A. – Kozma H.* 1981. 40.
31. Cegléd. Liber Fundi 1820. PML. NKO. Cegléd Város Levéltára.
32. *Szabó K.* 1938. 129. és 131.
33. *Bálint A.* 1962. 41.
34. *Topál J.* 1972. 78–81., *Horváth F.* 1975. 347., *Trogmayer O. – Zombori I.* 1980. 14–15.
35. *Biczó Piroska* szíves szóbeli tájékoztatása a kecskeméti és bátmonostori ásatásokról, valamint *V. Székely Gy.* 1981. 109–111.
36. *Bognár A.* 1978. 8., 47., 59., 182.
37. Mo. Helységnévtára 1963. 208. és 558.
38. *Bálint S.* 1974. 218.
39. *Solymos E.* 1965. 3–26.
40. *Illyés B. é.n.* 72–73.

A födém

A födémet általánosan *padlásnak*, *mennyezetnek* hívják a Duna–Tisza közén. Elengedhetetlen, szerves része a lakóháznak, s jelentősége különösen a fűthető helyiségek hőszigetelésében nagy. A födém nélküli háztípus emlékét az emlékezettel elérhető időben már csak a veremházak őrzik. Ezeknél a meglehetősen kicsiny terület, de a szerkezeti elemek kicsínysége sem bírná el a tér kettéválasztását.

A felmenő falú lakóházak mennyezetének két összetevője van, a gerendaszerkezet és az ezeket kitöltő borítás, a szigetelő réteg.

A mennyezet gerendázata általában a ház hossz tengelyében a falra fektetett *mestergerendából*, és az erre keresztben, egymástól 80–100 cm-es távolságban elhelyezett, a hosszanti falakon és a mestergerendán nyugvó keresztgerendákból áll. Ez utóbbit *fiókgerendáknak*, *mennyezetgerendáknak* nevezik. Ritka az a megoldás, mikor a mestergerenda hiányzik. Csak az egész kisméretű, ideiglenes lakásoknál fordult elő. Alkalmazása még a gyenge teherbírású falszerkezeteknél is általános, mint pl. a sövény-, nád- vagy hantfal. Ilyenkor a mestergerenda súlyát a végei alá, a fal síkjában leásott oszlopokra viszik át. Ugyanezeknél a faltípusoknál a fiókgerendák súlyától is mentesítik a falat, az oszlopok vagy ágasok tartotta *köszorúgerendákra* kerülnek a keresztgerendák végei. A teherbíróbb falszerkezeteknél sem ritka a hosszanti falakra fektetett, ún. *sárgerenda* vagy *folyó-*

gerenda. Ezek szerepe mindenekelőtt az, hogy rögzítsék a fiókgerendákat, illetve, hogy a mestergerenda felső szélének szintjére emeljék őket, s így lehetővé tegyék annak áthidalását.

Az 1930-as évektől kezdett terjedni a mestergerenda elhelyezésének másik formája. Az utóbbi évtizedekre az a megoldás vált általánossá, hogy a fiókgerendák nem támaszkodnak a mestergerendára, hanem függeszkednek rajta. A mestergerenda ilyenkor a lakótérben nem látszik, a padlástérbe került, s így a ház helyiségeinek mennyezete tagolás nélküli, sima felületű lesz.

A mennyezet gerendaszerkezetének kitöltésére, borítására a Duna–Tisza közén több megoldást is alkalmaztak.

Legrégebbi változatnak a *nádmennyezet* látszik. A fiókgerendákra 8–10 cm vastagon nádat terítettek, majd alul-felül betapasztották. Néhány esetben megfigyelhettük, hogy a nádat nem egyszerűen felterítették, hanem megfonták. A nádfonat kockás mezőt alkotott, s ezt tapasztották be. Ez munkaiágényesebb változat volt, de kevesebb anyagot igényelt.

A mennyezetkészítés legáltalánosabb fajtája az volt, mikor a fiókgerendákat keresztben hasított karókkal, lécdarabokkal sűrűn beborították, majd vastagon lesaralták. A *saralás* a házépítés egyik legnehezebb munkája volt. Először törekes sarat készítettek, amit kapával, lábbal jól megdolgoztak, ha mód volt rá, lovakkal megjárattak. Közben a fal mellé állást készítettek, ahonnan az oda feldobált sarat két ember rakta a padlásra. A padláson 8–10 cm-es rétegben elterítették. A *sárléceket* még a sár szétterítése előtt vastagon szalmával is megszórták, hogy minél kevesebb csorogjon le a felrakott sárból. A saralást néhány hetes száradás után alul-felül egyaránt betapasztották.

A Duna–Tisza közén ismerték és alkalmazták a pólyásfödémét is, bár jelenlegi ismereteink szerint gyakorisága kisebb, mint az előző saralásé. A Kiskunságban ezt *viklín*ek hívják, a Bácskában eddig nem sikerült külön nevét megtalálni. A viklizés az a megoldás, mikor a keresztgerendák között szalmába tekert, sárban megforgatott karókkal rakják be, sűrűn egymáshoz szo-

rítva őket. Nagyobb arányú használata ellen hatott munkaigényessége, melyet még az is növelt, hogy a keresztgerendák oldalaiba vájatot kellett faragni, amibe a viklik illeszkedtek. Valószínűleg éppen ezért, az utóbbi időben, területünk déli részén csak a lakóházak későbbi toldásainál használták ezt a megoldást. Természetesen teljesen új mennyezetek is készültek viklivel, miként egy szenttamási adat is igazolja. „Folytatták a házépítést. Széles gödröt ástak, sarat keverték benne, szalmát nyomkodtak a sárba, a sáros szalmát rövid, egy méter tíz centi hosszú lécekre csavarták, a bebugyolált léceket sorjában a gerendákra hordták: megcsinálták a padlásfödémét, és polyvás sárral letapasztották a padlást.”¹

A Kiskunságban, a Duna mentén, s helyenként Bácskában is deszkából ugyancsak készült mennyezet. A múlt századi deszkafödémek egyértelműen a módosabb házak velejárói. Szabadszálláson két módon készülhetett a deszkamennyezet. A ritkább forma az volt, mikor a simára gyalult deszkák széleit pontosan egymás mellé illesztették. A másik megoldásnál a deszkák széleit 2–3 cm-re egymásra eresztették, mert így a por később hullott be rajtuk. A deszkafödémét is vastagon latapasztották felül, alul pedig többnyire barnára mázolták.

A mennyezetkészítéssel gyakorlatilag a lakóháznak egy újabb helyisége alakul ki. A padlás az épület egyik legfontosabb tárolóhelye. Ha a portán nem épültek külön terménytároló épületek, akkor itt tartják a kenyérgabonát, a csöveskukoricát, a babot, borsót, diót, stb. Elsősorban a náddal fedett házaknál, jó hőszigetelő tulajdonságuk miatt a padlás egyik végében kialakított *kötröc*ben tárolják a disznóvágás után felfüstölt hússokat. A kötröcöt a padlás végében alakítják ki, sűrű lécezéssel, hogy a macskák ne férjenek hozzá a húshoz. Általában a padlás a ritkábban használt szerszámok tárolóhelye is.

1798-ban Kunszentmiklóson egy szétszedett ház épületfái közül a következő darabokat írták össze: „1 mestergerenda, 7 Fijók gerenda, 9 pár fedélfa, 1 szelemengerenda...”² Nem egészen száz év múlva pedig így írtak Kalocsáról: „A tető egy vastag mestergerendára és egy méternyi közökben levő keresztgerendákra van építve. Mindenik keresztgerendának a két végére egy pár szarufa támaszkodik, melyek a csúcson össze vannak erősítve. A csúcson alul tán egy méternyire kisebb keresztgerendák kapcsolják össze a szemközt levő szarufákat.”³

A két idézet közel sem mutat teljes fejlődési ívet, de azt érzékelteti, hogy a 19. század végére jelentősen megnőtt a szelemenes tetőszerkezetek rovására a szarufás tetőszerkezetek aránya. Éppen ezért a népi építészeti irodalom a Duna–Tisza között a két tetőszerkezet közötti átmeneti területnek tartja.⁴ Az eddigi ismeretek alapján elmondható, hogy a terület középső részén az oromgerendás és a szarufás tető egyaránt általános, a keleti, Tisza menti részeken a szelemenes tetőszerkezet a meghatározó, míg a Duna mentén Uszód, Szeremle vonalától lefelé és a Bácskában a szarufás tető a domináns. Ez a folyamat, a szelemenes tetők visszaszorulása a 19. században mehetett végbe, vélhetően délkelet dunántúli hatásra.⁵ Az a tény, hogy a Bácskában az emlékezettel elérhető időben már kizárólagos volt a szarufás szerkezet az intenzívebb népi kapcsolatokkal (Uszód, Szeremle), illetve a bácskai telepítvényes falvakban alkalmazott építészeti megoldások hatásával magyarázható.

A terület középső része, ahol mindkét szerkezet egyformán megtalálható, a szarufás szerkezet lassú terjedésére utal. Ezekon a településeken sincs már meg a szelemenes tető legarchaikusabb formája, az egészágasos alátámasztás. Az ollóláb az általános, s még a félágasos is ritkábban ugyan, de előfordul.

Figyelembe véve a falszerkezetek és a tetőszerkezetek összefüggéseit, meglepőnek látszik, hogy még a kezdetlegesebb falazatoknál sem találkozunk egészágasos–szelemenes szerkezettel.⁶ A sövény- és vázas sárfalaknál azonban a félágas vagy az ollótalp tartotta tető súlyát is átveszik az alájuk épített oszlopok, s nem a gyenge teherbírású falakra nehezedik az erő. Bizonyos, hogy ezeknek a technikai megoldásoknak nem kis szerepük volt az alátámasztási módok megváltozásában, illetve a szarufás szerkezet meghonosodásában. Ez utóbbival ugyanis nemcsak a szilárd vert- és vályogfalazatoknál találkozunk, melyek képesek a tető súlyának megtartására, hanem sárfalaknál és sövényházaknál is. Itt ismét a falba épített oszlopok szerepe a döntő, amelyek a fiókgerendák alatt elhelyezve, átveszik a terhelést.

A korábbi egészágasos–szelemenes szerkezetek nyomait ma már csak a gazdasági melléképületeknél lelhetjük fel. Ólak, istállók, fészerek, még az utóbbi évtizedekben is gyakran épültek ezzel a megoldással. A szelemenes tető korábbi általános használatát bizonyítja továbbá a szarufára alkalmazott földélfá, horogfa elnevezés is. Ugy tűnik, hogy a szarufa kifejezés az utóbbi fél évszázad során a képzett ácsok szaknyelvéből került át a népnyelvbe.

A szarufás tetőszerkezet viszonylag fiatal voltát a Duna–Tisza közén még egy jelenség bizonyítja. A századfordulón még nem volt letisztult, meghatározó elhelyezési módja. Az adatok alapján úgy látszik, hogy leggyakrabban azt a megoldást alkalmazták, mikor a szarufák végeit a keresztgerendákra merőlegesen, a hosszanti falak vonalában rájuk fektetett gerendához erősítették. Ezt általában *folyógerendának* nevezik területünkön. Ez az eljárás elég nagy, 80–100 cm-es ereszkinyúlást tesz lehetővé. Az ennyire túlnyúló horogfákat már alátámasztják fa- vagy kőlabakkal, ami egyben a tornác kialakítását is eredményezi.

E megoldás mellett ugyancsak gyakori az a változat, mikor a szarufák a horogfák végeihez támaszkodnak, csak néhány centiméterrel nyúlva túl rajtuk. Ilyenkor előbb-utóbb az udvar felé eső szarufákat megtoldják, hogy mentesítsék az időjárás viszontagságaitól a falat és a bejáratot. A megtört tetősík ilyenkor mindig árulkodik a későbbi átalakításról.

Székes tetőszerkezettel a századforduló környékén épült, városi–polgári hatásokat mutató *utcafrontos* házaknál találkozunk. Ezeknek a házaknak a falait általában úgy építették meg, hogy túlnyúltak a födémen. Nemcsak a padlástér nagyobbodott meg így, de a székes tetőnek is egyik alátámasztási pontját adták ezek a falak. A székes tetőről, a magasított falú padlásról az ereszek alatt kiképzett szellőztető nyílások árulkodnak. Szerepük fontos, mert biztosítják a padláson tárolt nagy mennyiségű gabona vagy más termés szellőzését. Különösen a bácskai települések utcaképét határozzák meg ezek a házak, de a Duna–Tisza közén kisebb-nagyobb számban mindenütt feltűnnek.

Meg kell még említeni a tetőszerkezetek legkezdetlegesebb formáját, a bogárhátú tetőt, amit az itteni népnyelvben *rakott tető*nek neveznek. Alkalmazásukkal kizárólag a melléképületeknél találkozunk. Szerkezete igen egyszerű, a falakra keresztben fákat raknak, majd ezekre szalmát vagy kukoricaszárat púpoznak fel.

A tetőformák közül a Duna–Tisza köze meghatározó típusa a *nyeregtető*. Minegyik tetőszerkezeti megoldásnál általánosan ezt az alakot használták. Formai változatot legfeljebb a tető végének ferde síkú, kis méretű, háromszög alakban való megtörése jelent. Ezek a csapott nyeregtetők szerkezeti változtatásokat nem tesznek szükségessé, inkább csak díszítő céltűnek. Csak cseréptetős házaknál figyelhető meg ez a megoldás, a nádtetőnél nem alkalmazható.

Nem volt ismeretlen a kontyos tetőforma sem területünkön, de napjainkra már mutatóba sem maradt belőlük. Megállapít-

ható, hogy a múlt században nem lakóházaknál, hanem elsősorban a kiskunsági tüzelős ólaknál alkalmazták, s *farazatos tető*nek nevezték.

A tetőfedés anyaga és technikái

A Duna–Tisza közén a legelterjedtebb tetőfedő anyag a cserép általánossá válásáig, az 1940–50-es évekig, a nád volt. A zsuptetőnek semmilyen emlékét nem találtuk eddig meg, annak ellenére, hogy *Györffy István* szerint az Alföld rozstermő vidékein találkozhatunk velük.⁷ A Kiskunságban is a roz és a kétszeres volt a legfontosabb kenyérgabona, a zsuptetők mégsem jelentek meg ezen a területen. A változatos növényföldrajzi kép, a Homokhátságot is tagoló vízállások – az itt megtermő nád – magyarázzák meg ezt a jelenséget. Ennek fényében a népszámlálások tetővel foglalkozó 48. rovatát, mely a nád- vagy zsuptetőket tünteti fel, területünkre vonatkoztatva csakis nádtetőnek értelmezhetjük. Az 1900. és 1930. közötti népszámlálások adataiból kitűnik, hogy a lakóházak döntő többsége náddal volt fedve. Ez jellemző a polgárosodásban előjáró településekre is, hiszen 1930-ban Kiskunhalason még mindig 50 %, Kiskunfélegyházán 47,5 %, Kunszentmiklóson pedig 83 % a nádtetők aránya. Ugyanekkor a Bácskában Jánoshalmán 35 %, Bácsalmáson pedig csak 27 % az arány.⁸

Kismértékben a zsindegy is szerepel a tetőfedő anyagok sorában, de meghatározóvá egyetlen településen belül sem vált. A századfordulótól szórványos előfordulása tovább csökken, mert a helyben vásárolható cserép átveszi szerepét. Múlt századi kismértékű alkalmazása a folyami-, majd a vasúti áruszállítással és az építkezők gazdasági helyzetével volt szoros összefüggésben.

A leggyakrabban előforduló nádtetők készítői a *nádaszó specialisták* voltak. Nem a képzett iparosok közül kerültek ki,

hanem olyan, főleg napszámos emberek közül, akik megtanulták a munkamenet fortélyait. Éppenezért a mesterség nem is öröklődött apáról fiúra.

A tetőfedés első mozzanata a szarufák belécezése. Nádtető alá általában 80 cm-re kerülnek egymástól a lécek. Ezután a gerinc *alsó szegése* következik előre beáztatott náddal. Szegéshez kiválogatták a szép, hosszú nádat, majd a munka megkezdése előtti napon kupacba rakták úgy, hogy a kévéket egymással szembe forgatták. Az összerakott nádat többször meglocolták, mert így szegéskor nem tört.

A szegést végző nádazó a gerincen ülve maga előtt csinálja a munkát. Markonként adogatják a kezébe a nádat. Két csomót megteker egymáson, és a hosszabbik szárat az egyik oldalra letöri. A következő csomót az előzőleg kimaradt szárral tekeri össze és a hosszabbik részt most a másik oldalra töri le. A szegéssel akadályozzák meg, hogy az ezután felterítésre kerülő nád belógjon a padlásra.

A szegés elkészülte után leterítik a tetőt, 8–10 cm vastag *csatlásnáddal*. Ennek vége felér majdnem a gerincig, ahol farkát a szegésnád alá dugják, hogy evvel is vastagodjon a tető, mert a nád felső vége vékonyabb. A csatlást fűzfavesszőből készült *csatlóvesszővel* lekötik, majd következik az *első verés*. A verést alulról kezdik. Először egyenes fenyőgerendát, vendégoldalt erősítenek a tető alsó szélére. Ez a kötelekkel felkötött fa tartja a veréshez felterített nádat. A nádat a felső harmadánál láncok segítségével ismét lekötik. A láncokat áthurkolják a második vendégoldalra, átfűzik a nádon, alul pedig a *láncolófákhoz* erősítik. A láncolófa a vendégoddallal párhuzamosan alulról két szarufát hidal át. Az alsó vendégoldalt leeresztik a falhoz támogattott fákra, s ott rögzítik. A nádazó ezen állva kezdi meg a verést a *nádverővel*. A felvert nádon ismét meghúzzák a felső vendégoldalt és hozzákezdenek a levarráshoz.

Ehhez a művelethez a Duna–Tisza köze középső részén egy sajátos eszközt használnak, amit Szabadszálláson *szorítófának*,

Kunszentmiklóson *görfefának*, Orgoványon *medvetalpnak*, több településen pedig *jancsinak* neveznek. A szerszám keményfából készült, megközelítően L alakú, melynek hosszabb szára 100–120 cm, rövidebb 30–40 cm. E rövidebb szár nem teljesen derékszögben csatlakozik a nyélhez, hanem kis tompaszögben. A nád levarrásakor úgy használják, hogy a kívül dolgozó ember egyik kezével a szorítófát a vendégoldal alá dugja, s így még jobban lefeszíti a nádat. Közben a belülről kiadott *nádvarró tűt* visszaszúrja a belülről dolgozónak.

Kiskunhalás környékén, s a Duna–Tisza köze nagy részén egy másik megoldással szorítják le a nádat varrás előtt. Ez a *fickó* vagy *szorítófa* segítségével történik, amely kb. 1 m hosszú keményfa rúd. Egy vendégoldalhoz 2–3 db kell. Használata úgy történik, hogy egyik végét abba az istrángba erősítik, amelyekkel a vendégoldal van lekötve a horogfához. A szorítófával keresztezik a vendégoldalt, s a felmeredő másik végét ismét csak a padlásról kiadott istrángba kötik, majd kívülről lefelé szorítják, belül is segítenek húzni, végül pedig a padláson rögzítik. Ezzel az áttétellel a vendégoldal szorosabban fogja a nádat, s így a varrás is erősebb lesz.

A nádazás ezen segédeszközeiről mindeddig nem tudósított a szakkutatás, s nem ismerteti őket a nádazó szerszámokról írott legutóbbi összegzés sem.⁹ A fickóról mindeddig a Tiszazugból vannak adataink,¹⁰ de a görfefa helyi sajátosságának tűnik. Feltehető azonban, hogy csak a gyűjtés hiányosságai miatt nem ismerjük az Alföld más területeiről ezt az eszközt.

A nádazásnak volt még egy eszköze, amit a századforduló környékén még használtak, de azóta teljesen kiment a gyakorlatból. Ez a *kalodafa*, amely a tető aljához tett deszkát fogta a varrás befejezéséig. 4–5 cm széles, 30–40 cm hosszú, egyik végén kihegyezett lécből és erős, de hajlékony vesszőből állt. A léc két végébe, a hegyestől 10–15 cm-nyire, a másiktól kb. 5 cm-nyire lyukat fúrtak, s ezekbe ívet képezve belehúzták a vesszőt. A félkörív közepéhez kötelet kötöttek, s ennél fogva

minden második horogfánál a léchez erősítették a kalodát. A nádat megtartó deszkát ebbe a félkörbe húzták bele. A második terítésnél a kalodát a már levarrt nádba szúrták s hasonlóan kötéllel is rögzítették. Nemcsak a nádat tartotta meg, de a nádazó is ezen állva dolgozott.¹

A nádat az 1900-as évektől kezdve dróttal varrják le a vasból készült *nádvarró tű* segítségével. Az ezt megelőző időkben ez fából volt, de akkor gyékényből font kötéllel vagy gúzzsal varrták a nádat. Kunszentmiklóson 1771-ben még főbírói számadások között is megemlékeztek ezeknek az anyagoknak a beszerzéséről: „Óltsán lakó Szabó Mihály ismét hozott Náddal való kötéshez (Ház-kötni való) 42. kéve rekettye vesszőt és csatolnivaló 4. kéve Kőrös fát...”²

Egy átlagos méretű lakóház három veréssel készült el. A nádverés eszközét, a lépcsőzetesen kiképzett verőfát általában *nádverőnek*, Kunszentmiklóson egyszerűen csak *verőnek* nevezik. A nádverők külön típusa a hosszúnyelű, lapátszerű fejben végződő *ajjverő* (Kunszentmiklós), vagy *pofozó* (Jánoshalma). Evvel a nádtető alját igazítják el a munka végén, vagy a későbbi javításkor.

A nád felverése után ismét leszegték a gerincet, amit ugyancsak vékony csatlóvesszőkkel csaptattak le. Ha gerincre *kalapdeszkát* tettek, akkor a szegés csatlása lécből készült.

A nádtető, ha gondozták, eltartott száz évig is. Karbantartására 10–12 évenként került sor, mikor az elkorhadt részeket felújították. A Duna–Tisza köze középső részén a tetőjavítást létráról végezték. A nádkévéket 60 cm-es csomókra vágták fel, evvel duggatták a tetőt. Egy-egy csomó neve *tukarcs* volt. *Lapockával*, akácfaéből készült, szilvamag alakú, lapos eszközzel szétfeszítették a megromlott nádat, s a lapocka mellett markonként beduggosták az újat. Ezután a verőfával felverték. Végezetül a tetőt ismét leszegték hosszú náddal.

Bácskában nem hosszú létráról, hanem az úgynevezett *macskáról* javították a tetőt. Ez néhány fokkal ellátott rövid

létra, melynek felső végén erős vaskampók vannak. Ezeknél fogva akasztották be a macskát a tetőbe.

A nádtetőt a két végén a lécek végződéséhez erősített deszkák tartották meg, amit *sörtedeszkának*, *sárkánydeszkának* neveznek. Baján, Bátmonostoron, Nagybaracsán ezek illeszkedését gyakran löfej alakúra fűrészelték ki.¹³

Oromfalak

Győrffy István közléséből tudjuk, a Jászkun Kerület 1802-ben előírja, hogy a régi házaknak csináljanak vértelket.¹⁴ Mindössze ez az adat utal arra, hogy a Duna–Tisza közli lakóházon a vértelkek a 19. század fordulóján még nem általános. Az azonban bizonyos, hogy az *oromfalnak*, *tűzfalnak* nevezeti szerkezeti elem az emlékezettel elérhető időben már egyetlen lakóházzal sem hiányozhatott. Egyszerűbb formáiban ez a tetősíkok által közrezárt felület növényi anyagokból, tapasztással készült falal jött létre. Tapasztott sövényt, nádat, napraforgószárat vagy lécvázat egyaránt felhasználtak készítésekor. A ház utcai végfalához hasonló fehér meszelése, a sárkánydeszkák barna keretével nemesen egyszerű megjelenést kölcsönzött az épületnek.

A múlt század utolsó harmadától, összefüggésben a fűrészelt faáru nagyobb arányú elterjedésével, a Duna–Tisza köze legtöbb településén a deszka házormok váltak általánossá. Különösen a terület keleti felén, ahol jelentős volt a szegedi kirajzás, korán meghonosodtak a szegedi mintára készített *napsugaras házvégek*.¹⁵ Az átvétel nem volt szolgálai, hamarosan helyi jellegzetességeket mutató központok alakultak ki, melyek közül az egyik legjelentősebb Kiskunmajsa. Az itteni kőműves–ácsok a századfordulóra olyan helyi stílust teremtettek, amely a szegedi hagyományokban gyökerezve is sajátosan egyénit hozott. A kiskunmajsai „cifra házvégek” a deszkázat sugaras elrendezé-

sét változatos kazetta-betétekkel, mintázott deszkaelemekkel tették változatossá.^{1 6}

A múlt század utolsó harmadától, az építési szabályrendeletek által is előírva – egyre jobban terjedtek a vályog- és téglala, tehát tűzálló oromfalak. Gyakran szaporodásukat presztízszempontok is segítették, hiszen a tetőzetten túlnyúlva eltakarták annak anyagát, amely még továbbra is leggyakrabban nád volt. Rangosabb, módosabb külsőt kölcsönöztek a háznak. Kalocsa környékén és Bácskában jellegzetesek a barokkos formavilágot mutató oromfalak, míg a Kiskunságban inkább a klasszicizmus, esetenként a copfstílus hatásait figyelhetjük meg. A szilárd anyagokból épült oromfalakban gyakran megfigyelhetők szoborfülkék, ahová búcsúban szerzett, vallásos vonatkozású porcelán figurákat helyeztek el, nyilvánvalóan a ház és benneélők megvédése céljából.^{1 7} Az oromfalak szakrális vonatkozásainak sajátos példáját mutatják a Kiskunság középső részének – Kiskunfélegyháza, Kiskunmajsa – katolikusok által újrateremtett helységei, ahol a *kiskunsági Madonnák* ugyancsak óvó célzattal kerültek a házvégre.^{1 8}

A lakóház udvari oromfala sohasem díszített, mindig egyszerű megoldást mutat. A hagyományos lakóházak nagy többségénél itt van a padlásfeljáró. A zárható deszkaajtó és a hosszú, nemegyszer karfával is ellátott létra jobb közlekedést biztosít, mint a zárt feljártat. Különösen nagyobb tárgyak, zsákok felhordásakor előnyös a ház végén kialakított padlásfeljáró.

JEGYZETEK

1. *Gion N.* 1976. 326.
2. *Illyés B.* é.n. 228.
3. *Simonyi J.* 1882. 300.
4. *Barabás J.* 1976. 43–47., *Dám L.* 1980. 36.

5. *Barabás J.* 1967. 44–45.
6. *Balassa M. I.* 1977. 329–364.
7. *Györffy I.* 1943. 123.
8. MSK 1912., 1923., 1932.
9. *Kurucz A.* 1982. 221–227.
10. *Sztrinkó I.* 1981. 113.
11. Használatát leírja *Nagy Czirok L.* TJM NA 3599. Terepen már alig gyűjthető, de Balotaszálláson, Városföldön még el tudták mondani, hogy mire szolgált a padlás-on talált eszköz.
12. *Illyés B.* é.n. 228.
13. *Solymos E.* 1981. 187–189.
14. *Györffy I.* 1943. 131.
15. Összefoglalása a kérdésnek a további irodalommal együtt: *Bálint S.* 1976. 257–262.
16. *Vorák J.* TJM NA 7414.
17. A deszkaormok díszítménykincse messze, a népművészet egyes kérdéseinek tárgyalásához vezetne, s ugyanígy növelné a terjedelmet a művészeti stílusok és a népi építészet kapcsolatainak taglalása. Példaként a copfstílus hatására: *Imrényi-Szabó I.* é.n. 107. és 111. képek.
18. *Sümei Gy.* 1980. 37–42. A részletesebb kifejtés szintén a népművészet tárgykörébe tartozik.

A szoba tűzhelyei

A lakószoba meghatározó eleme az ajtó mellet, a konyha felőli sarokban álló kemence volt. Ez a Duna-Tisza közén leggyakrabban valamilyen vázra felrakott sárból készült. Már az 1699-es Pentz-féle összeírás említi Kiskunhalasról: „Van itt egy császári élelmezési raktár is, melyet hús agyagból készült sütőkemencével az utóbbi háború alatt állítottak fel.”¹ A kemenceépítés igen korai, részletes leírását ismerjük 1882-ből, Kalocsa környékéről. „Építése a lehető legkezdetlegesebb: egy fél méter magas és körülbelül három–négy négyszögméter területű emelvényt csinálnak vertföldből vagy téglából a szobának abba a sarkába, melyet a konyhában levő padkától csak egy fal választ el. Erre az emelvényre megcsinálják a kályhát – sövényből. A sövényt kívül bekenik 2–3 ujjnyi vastagon sárral. Az így épült kemencébe fél méter átmérőjű, félkerek likat vágunk a konyhából a padka felől. E likon át a kemencébe tüzet raknak és kiégetik belőle a sövénymintát, a sár megszilárdul és kész a kemence. A kemence nyílását egy-két ujjnyi vastag, kerek, égetett sárlemezsel (előtte) zárják el. Az ilyen kemenczét hívják banyakemenczének. Elszolgál egy 10–15 esztendeig. A kályha oldalán az alapjából marad egy harmad méter szélességű padka, melynek egyik végére még egy téglát is befalaznak vánkosl.”²

Ezt a leírást, melyet csak néhány ponton lehet kiegészíteni, a néprajzi adatok is megerősítik. Gyakoribb volt, hogy a padka

oldalát vályogból rakták föl, a közét földdel tömték meg s csak a kemence alja, a sütőfelület készült téglából. A kemence vázat többnyire lécekből, hasított karókból állították össze. Készülhetett még a kemenceváz napraforgószárból (Szabadzálláson ezt *tutyelkaszárnak* mondják), nádból és bodzafa karókból is. A vázat a tetején elhasználódott kocsiráffal, hordóabronccsal fogatták össze.

A kemence tapasztásához alaposan átdolgozott, általában már előző nap elkészített sarat használtak. A sarat többnyire megformálás nélkül tapasztották a vázra, csak arra ügyeltek, hogy a leendő fal egyforma vastag legyen. A sárból azonban gyakran kb. 5 cm vastag lepényszerű formát alakítottak ki, s ezeket nyomkodták rá jó erősen a vázra.

A sárkemence archaikus készítmódjáról, a sárhurkákból -- gömolyékből -- felrakott kemencéről először *Bellosics Bálint* tudósított. „Az egyszerűbb kemence vázat nádból, vagy kenderkórókból elkészítik, betapasztják s azután a nádat kiegészítik. De ezenkívül, a természeti ember gölöncsérjeinek módjára, agyagból sodrott hurkákból is készítik, melyeket egymásra tapasztanak.”³ Ezt az eljárást azóta a Duna–Tisza köze számos településéről regisztráltuk, de az Alföld más területeiről is leírták már.⁴ Legutóbb a Vajdaságból említik, ahol „zabszalmából és sárból készített hurkákat raktak egymásra” a kemence oldalának készítésekor.⁵

Hasonló eljárással készült a bajai bunyevácok kemencéje is. A vályoggal körülfalazott alapra karókból és vesszőből készült vázat állítottak, erre rakták föl a szalmával jól összedolgozott sárból készült hurkákat. Ezt *pogacsanak* nevezik, s elhelyezésüknél mindig körkörösén, spirálisan haladtak.

Az 1900-as évektől megnőtt a száma a vályogból épített kemencéknek, néhány évtized múlva pedig a téглаépítésűeknek. Ezek azonban már nem terjedtek el szélesebb körben, hiszen az 1940-es évek a kemenceépítés utolsó korszakát jelentették.

A sárkemence építése tudomány volt, hozzáértő, ügyes kezű emberek vállalkoztak rá. A kemenceépítésnél megfigyelhető egy sajátos munkaszervezeti forma. A visszaemlékezések szerint a gömölyéből készült kemencék sárhurkáját mindig az asszonyok gyúrták meg. Az ezermester ezt nem vállalta, ő csak a kész hurkákat dolgozta rá a kemencevázra.

A vályog- és téglakemencéket már nem ezermesterek, inkább kőművesek építették.

A nem sárból épült kemencék mindig szögletesek, alakjuk a csonka gúla valamilyen változatát mutatja. A sárból készült kemencék között is előfordult csonka gúla-szerű, gyakoribb formájukban azonban a csonka kúphoz hasonlítanak.

Ugy látszik, hogy a Duna menti településeken és a Duna–Tisza köze nyugati felén a szögletes kemence korán visszaszorította a kör alaprajzút. Dunapatajról már 1937-ben úgy írnak, hogy a kerek banyakemencének már csak az emléke él.⁶ 1882-ben Kalocsán és Hajóson is négyszögletes kemencét emlegetnek, melynek felső része „négy oldalú pyamis...”⁷

A szögletes kemenceformák jellemezték pl. Szabadszállást, Kunszentmiklóst, távolabb a Duna mentén Érsekcsanádot, Uszódot és Hercegszántót. A Duna–Tisza köze többi településén sem volt ismeretlen a szögletes kemence, divatja azonban később kezdődött, az 1900-as évek legelején.

Figyelemre méltó tény, hogy a kör alaprajzú, csonka kúpszerű kemencét általában *banyakemencének*, vagy *búbosnak* nevezik, míg a csonka gúla-szerű kemencének nincs külön neve. A néprajzi adatok és az irodalmi említések is összecsengenek, s így ez a tény arra utal, hogy a szögletes kemence későbbi fejlődés eredménye, melyhez még nem kapcsolódott megkülönböztető népi terminológia.

A csonka kúpszerű kemencék elnevezései között néhány esetben szerepel a *boglyakemence* kifejezés is, melyről azonban gyanítható, hogy az irodalmi nyelvből származik. Így használja többek között az író, műfordító *Baksay Sándor* is.⁸ A Duna–

Tisza közéről mindössze Szeged környékéről említik a tájszó-
tárak,⁹ a recens adatokban azonban sohasem fordul elő, s így
területünkön a boglyakemence vélhetően nem népnyelvi szó.

A csonka kúp-szerű kemencék rendkívül kifejező névválto-
zatát közli Jánoshalmáról *Vargha László*. Itt az 1920-as években
divatba jött, két egymásra rakott csonka kútból álló kemencét
kisasszonyderekú kemencének nevezték.¹⁰

A kemencét a konyha felőli falnál a *kemence válla* támasztja
meg. Tarthattak ezen üveget, korsót, vagy mint Szabadszálláson
kősót, hogy ne nyirkosodjon meg. A banyakemence testén téli
időben gyakran szárítottak ruhát, különösen ott, ahol több
gyermek is volt a családban. Tiszta ruhára, vagy zsákra terítve
az este kimosott ruha reggelre megszáradt. A házfal és a kemen-
ce teste közötti részt *kuckónak*, *kucónak* vagy *kuciknak* nevez-
ték. Télen legtöbbit itt tartózkodtak a gyerekek, de ha váratlan
vendég éjszakázott a házban, neki is itt vetettek ágyat. A kuckó
melegében érlelték a borecetet is. Kiskunmajsán esténként az
egész család idehúzódott. A kemence vállára tették a lámpát,
s a családfő a kuckóban ülve felolvasott az újságból vagy kalen-
dáriumból. A család a kuckó szájába húzódva hallgatta.

A hagyományosan épített banyakemencét alapjának magas-
ságában mindig 40–50 cm széles *padka* övezte. A századforduló
táján már egyre több kemence épült padka nélkül, így több hely
maradt a szobában. Gyakran a vályogpadka helyett keskeny,
barnára mázolt deszkapadkát állítottak a kemence mellé. A
padka ülő-, fekvő- vagy munkahely volt a szükségletektől
függően.

A padkára épült *kispadka* az e században készített kemen-
céknél már alig figyelhető meg. 1940-ben Kiskunhalasról is mint
régii kemencék tartozékát írták le. „A kemence válla alatt a pat-
kán régii kemencéken van egy ülőhely (hátlujával az ajtó felüli
falhoz ragasztva). Ennek több neve van: ..., pöffeszkedő, öreg-
asszompőfőgő, vénasszonypőfőgő.”¹¹ Az 1960-as években a

Szank környéki tanyákon figyelték meg,^{1 2} legutóbb pedig Kömpöcön bukkant fel.

Kispadkával ma már azért is találkozunk ritkábban, mert a századforduló környékén mind jobban terjedtek a vályogból és sárból épített szobai takaréktűzhelyek. Ezeket leggyakrabban az ajtó mellé, a kemence padkájára építették, de épülhetett kevésbé szerencsés módon a kuckó szája elé is. Megjelenése a szobában nem járt egyértelmű előnyökkel, bár takarékosabb tüzelőanyag felhasználást tett lehetővé. Az eddig tisztán lakószoba télen a konyha szerepét is átvette, s így szinte valamennyi házbeli munkafolyamat a szobába zsúfolódott. A takaréktűzhelyek szobában való meghonosodását jól érzékelteti a „Gazdasági szegődményes cselédek lakásáról szóló szabályrendelet” 1906-ból. Ebben előzetes viták után továbbra is engedélyezik a cselédek elhelyezésére szolgáló szobában a takaréktűzhely téli használatát, mert „Egészségügyi szempontból nem lehet ártalmas, ha a takaréktűzhely télen a lakószobában van. Ha kisebb 20–40 holdas tanyabirtokosok télen a takaréktűzhelyet lakószobájukban tartják, nincs ok, hogy a cselédlakásokban ez másképp legyen.”^{1 3}

Az 1940-es években a vályogtűzhelyeket a gyári készítésű takaréktűzhelyek váltották fel, s ez a váltás általában a kemencék elbontásával is együtt járt. Csak hagyományörző helyeken maradt meg a kemence, ott, ahol ragaszkodtak az alkalmanként benne süttött kelttésztaéhoz. A kemence kiszorulása a szobából azonban nem mindig jelentette egyben végleges megsemmisülését is. A piszkosabb munkák végzésére használt nyári konyhában, vagy önálló építményként az udvaron emeltek sütőkemencét a szobai helyett.

A szobában álló kemencét alapvetően téli fűtésre használták. Tüzelőnek szinte minden éghető anyagot, ami egyébként értéktelen volt, felhasználták. A szőlővenyige, szalma, galagonya- és akácröze, nádkutu, gyékény szerepel leggyakrabban a tüzelőanyagok között. Különösen a fában, erdőben szűkölködő

kiskunsági homokvidékeken volt ezeknek nagy jelentőségük. Kunszentmiklósról 1786-ból ismerjük a „Gazosító Bírák” intézményét, kiknek feladatuk volt annak biztosítása, hogy mindenkinék jusson tüzelő.¹⁴ Bácskában „Legtöbb helyen a fát szalma, nád, kukoricza-szár, rözse, sok helyen meg marhatrágyából taposott tőzek pótolja.”¹⁵ A cserény körül összegyűlt trágyából készített tőzeg eladásából a Kiskunhalas környéki számadók is pénzeltek.¹⁶ Kecelen a határban bányászott tőz eget hasznosították tüzelőnek.

Igen jelentős volt a kemence szerepe a különféle sülték készítésénél. Nemcsak a kenyér és a sokféle kelttészta készült benne, de a sült húsok legtöbbször is, hasonlóan a pörköltkáposztához vagy a máléhoz. Néhány nehezen fővő ételt, mint pl. a bablevest vagy a szármát szintén a kemencében főzték meg.

Kenyérsütés után a meleg kemencét gyümölcsaszalásra is használták. A napon történő szárítás után a szilva, alma, körte itt kapta meg a végleges tartósító eljárást, hogy majd a téli ételek sorában az asztalra kerüljön.

Egy kiskunmajsai adat arra mutat, hogy a kemence hasznosítása korábban még sokoldalúbb lehetett. 1786-ban eltiltották ugyanis a kemencében való kenderszáritást, mert tűzveszélyes volt.

A kemence eszközkészlete a Duna–Tisza közén ugyanaz, mint amit az Alföldről ismerünk. A *sütőlapát*, *piszkafa*, *szénvonyó* tartozik ide. Feltűnő azonban, hogy a kemencében való főzés sajátos eszköze, a *kantaszekér* ma már ott sem ismert, ahol ilyen célra is használták a kemencét.

Középkori faluásatásaink anyagának tanúsága szerint a korábbi századok folyamán a Duna–Tisza közeli lakóház szobájának fűtésére nemcsak a nagyméretű sárkemencéket használták. *Szabó Kálmán* és *Papp László* Kecskemét környéki feltárásai 15–16. századi kun települések lakóházait hozták felszínre.¹⁸ Legtöbbjük szobájában cserépkemencék kályhaszemei kerültek elő, bizonyítva az igen fejlett szobai tüzelőberendezés,

a szemes kályha egykori meglétét. Ezeket kívülről fűtötték, s a szoba minden bizonnyal már füsttelen helyiség volt. A házak többségénél megfigyeltek még egy kemencét, mely a konyhába nyíló szájjal, annak hátsó falán kívül helyezkedett el. A külső kemencék igénytelenebb kivitelben készültek, valószínűleg sárból, mert maradványaik között kályhaszemek nem kerültek elő.

Az egyik legutóbbi régészeti összefoglaló szerint Kecskemét környékén kívül kályhaszemeket találtak Nyársapáton, Bátmonostor-Pusztafalun, Lászlófalván, de az Alföld más településein is.¹⁹ A kalocsai és kiskunhalasi múzeum régészeti gyűjteményeiben ugyancsak vannak helybeli eredetű középkori kályhaszemek, s ilyen Bócsán is előkerült. A keceli határ középkori faluhelyein (Polgárdi, Csábor) szintén felbukkantak 15–16. századi bögrés kályhaszemek.²⁰ A Duna–Tisza közti lelőhelyek száma várhatóan még tovább sokasodik.

Annyit már ezek az adatok is bizonyítanak, hogy a késő középkorban a Duna–Tisza közén nemcsak a Kiskunságban, hanem szinte az egész területen ismerték és használták a szemes kályhát.

Meglétük alapvetően két problémát vet föl. Nem ismerjük pontosan meghonosodásuk körülményeit, mint ahogy megszűnésük okairól is csak feltevéseink vannak. Ha el is fogadjuk azt a nézetet, mely szerint kolostori, főúri példák nyomán a 15. század végén terjedt el a szemes kályha a köznépi gyakorlatban,²¹ kérdéses marad, hogy hol állították elő ezt a nagymennyiségű kályhaszemet. A Duna–Tisza közén az újabb kori évszázadokban csak Baján és Kalocsán működött jelentősebb fazekasközpont, másutt a földtani adottságok következtében nem volt megfelelő agyag. A helybeli műhelyek így valószínűleg nem tudták kielégíteni az igényeket, s bizonyosan a közvetítő kereskedelem révén is került ide kályhaszem. Ám arra, hogy honnan eredt az import, csak következtethetünk. Gondolhatunk pl. közelsége és fazekasságának fejlettsége miatt Szegedre,

melyről azt is tudjuk, hogy a 19. században szívesen jártak az ottani fazekasok a Duna–Tisza közti mezővárosok piacaira.²²

Még összetettebb kérdés, miért és hogyan váltotta fel a sárkemence a szemes kályhát. Általában *Papp László* cikkét szokták idézni annak bizonyítására, hogy a 19. század elejére a Duna–Tisza közén megszűnt a szemes kályhák használata. Amint írja, Kecskeméten egy 1870-ben előkerülő kályhaszemet már senki sem ismert fel, „mígnem egy éltes asszony véletlenül meglátván a szobában, megfejté a talányt. Ugyanis városunkban a múlt században az úgynevezett banyakemencéket, melyek sárból készültek, ily edényekkel luggatták körül.”²³ Tudjuk azonban, hogy kecskeméti inventáriumban 1830 körül még szerepelt szemes kályha, így eltűnése az eddig véltnél későbbre tehető.²⁴ Az 1870-es esemény fényében viszont az is valószínű, hogy az 1830-ban említett darab nem új építmény lehetett, hanem a kemencetípus egyik utolsó hírmondója.

A szemes kályhák eltűnésének okáról többféle nézet is napvilágot látott. *Szabó Kálmán* a szegénységet, a fazekasok számának megfogyatkozását és a fahiány miatt elterjedő szalmafüttést említi az okok között.²⁵ *Filep Antal* az erdők ritkulását és a faizási jog megváltozását tartja döntőnek.²⁶ Eddig kevésbé méltányolt szempontot vet fel *Barabás Jenő*. Szerinte az egyszerűbben elkészíthető sárkemence alkalmasabb volt a 17–18. században már legfőbb néptáplálékot jelentő magas búzakenyerek sütésére.²⁷

Valószínű, hogy mindezen okok együttesen játszottak közre a szemes kályhák sárkemencékkel történő felváltásában, melyet egy hagyományvesztési folyamat is erősített. Nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül a török hódoltság alatti, s az utána következő zavaros évtizedekben lezajló népességmozgásokat. A folyamatosan lakott helyek népessége is többszörösen felülretegződött, a 18. században újratelepülő községek pedig jórészt új lakosságot kaptak. Különösen ezek nem folytatták, nem is folytathatták az évtizedekkel korábban elpusztult tele-

pülések minden hagyományát. Az új körülmények között a kultúrát az adott viszonyokhoz alkalmazva, az egyszerű, racionális megoldások jellemezték. Így érthető, hogy az újraleédő Lajos, Mizse, Bene, Baracs, stb. pusztákon a szemes kályha nem került be ismét a lakóházba.

Néhány 18. századi, 19. század eleji adat ellentmondani látszik az előző gondolatmenetnek. Kunszentmiklóson az 1770-es években a vendégfogadóban és a plébánosnál is zöld színű cserépkályhák épültek.²⁸ 1834-ben a dunaszentbenedeki rév-kocsmában emlitenek zöld kályhát.²⁹ 1882-ből pedig tudjuk, hogy Kalocsa környékén „Cserép kályhát csak Hartán használnak, de ott csaknem kivétel nélkül. A kályha alul négyszögű, fölül hengeres, kívülről fűtik.”³⁰

Ezen adatok ellentmondása azonban csak látszólagos, s révükön a cserépkemencék második meghonosodása vethető fel. Nehezen képzelhető el, hogy az úri konyhákból, vendégfogadókból s a 18. század elején (1723–24) németekkel újratelepített Hartáról említett cserépkályhák a késő középkori szemes kályhák egyenes folytatásai lennének. Szerkezetük, készítésük is alapvetően más, mint a bögrés kemencéké.

A konyhai tüzelők

A szobabeli kemence szervesen kapcsolódott a lakóház másik tüzelőjéhez, a konyhában levő nyílt tűzhelyhez. A konyha két részre tagolódott, a pitvarra és a kéményaljára.

A Kiskunhalason és Szank környékén *füstösnek*, *füstösajjának*,³¹ a másutt egyszerűen csak *kéményajjának* nevezett hátsó részt többnyire bolthajtás választotta el a pitvartól. A bolthajtás mögötti rész hosszanti fala mentén, a szobai kemence felől padka húzódott. Erre nyílt a *tévővel*, *előtével* zárható kemence-száj. Ha a másik oldalon levő helyiséget is szobának használták,

s kemencét emeltek benne, akkor a kéményaljában arra az oldalra is padkát csináltak. A félköríves tévő vesszőkávára tapasztott, polyvás sárból készült. Egyszerre többet is elkészítettek, melyek közül a tartalékokat használatba vételükig a ház, istálló falára tapasztották.

A padka pitvar felőli végében a vályogból tapasztott *kiskatlan*, a másik végében pedig a *nagykatlan* állt. Ez utóbbi azonban gyakran hiányzott, mint pl. Lajosmizsén,^{3 2} vagy Kiskunmajsán, szerepét az udvari tűzhely vette át. A ma még megfigyelhető padkákon már csak elvéve találkozunk a kemenceszáj előtt kialakított *pörmelyukkal*. A kemencéből a hamut és paraszat ennek hiányában a katlanba tolták be. Az U alakú katlanra állított öntöttvas edényben főztek, míg a katlanra helyezett kisbográcsban való főzés elsősorban Bugac környékére volt jellemző. A múzeumi anyag tanúsága szerint egész területünkön használták a *vasháromláb*at, melyet a kemenceszáj előtt helyeztek el, s a rátett cserépedényben készült az étel.

Dusnokról, Érsekcsanádról, Miskéről és Baja környékéről fennmaradt az emléke a padkára rakott tűz fölé láncon felakasztott bográcsban való főzésnek is. Dusnokról írták 1882-ben: „Ha pedig üstben főznek, akkor a háromlábú vas sem kell, mert az üstöt lánczra akasztják a tűz felett.”^{3 3}

A Duna-Tisza közeli településeken az oldalpadkák mellett a középpadkának is számos emlékével találkozunk. Ezt területünkön *tálapadkának* vagy *asztalpadkának* nevezik. Alakja mindig hasábszerű, gyakran lekerekített éllel, de a legrégebb típusnak tartott, kör alaprajzú változatának eddig semmi nyoma nem bukkant fel.

A Duna-Tisza közén a középpadka a kéményaljának hátsó falára, annak közepére építve helyezkedik el. Mögötte mindig félköríves, sekély, kb. 10 cm mély mélyedés van a falban, hová konyhai eszközöket szoktak felakasztani. Szankon a századforduló környékén lakodalomkor, disznóvágáskor még igénybe vették ilyen célra, ám az emlékezettel elérhető időben már csak

rakodóhelyként, konyhai eszközök tartására alkalmas felületként szolgált.³⁴ 1940-ben Kiskunhalasról is így említik a tálalópadkát, hogy az az újonnan épült házakban már nincs meg.³⁵ Homokmégyről 1909-ből írják, hogy sohasem használják, s csak a hagyományokhoz való ragaszkodás miatt építik mégis fel.³⁶ Egyik kunszentmiklósi adatunk viszont arról vall, hogy a múlt század derekán itt még használatban volt a középpadka: „Mesélte Jula néni, hogy őneki már nyolc éves korában zsámolyt tettek a régi szabad tűzhely mellé, mely a konyha közepén, a spar helyén állt, s ott kellett megfőznie minden reggel a kávé.”³⁷ Adataink összevetéséből kiderül, hogy a 19. század utolsó harmadára, a századfordulóra használata visszaszorult, és ha hagyományőrző helyeken még meg is építették, már csak rakodóként szolgált.

Az Alfölddel foglalkozó népi építészeti irodalomban nagy figyelmet szenteltek a középpadka kérdésének. Alapvető problémát jelent ugyanis a származása és eredeti funkciója.

*Bátky Zsigmond*³⁸ és *Gunda Béla*³⁹ véleménye szerint az alföldi középpadka az egykori, négyszögletes, asztalszerű kemence maradványa, melynek tetején tüzet is raktak. Ez a Dunántúlról terjedt kelet felé, honnan a peremterületekre szorult vissza a banyakemencék térhódításakor. Legújabbán *Lukács László* foglalkozott a kérdéssel, s rámutatott, hogy a Dunántúl parasztházainak nagy részében a szabadkémény alatti kemence viszonylag fiatal. Nem valószínű tehát, hogy a nagymúltú alföldi középpadka ebből alakult volna ki.⁴⁰ Más álláspontot képvisel *Cs. Sebestyén Károly*, ki a 18. századi szegedi városi tüzelőkből eredeztette a középpadkát.⁴¹ Szegedre is, miként az úri konyhákba, ez a tüzelőtípus nyugatról került be, s más épületekben, elsősorban csárdákban és kocsmákban is meghonosodott. A Duna-Tisza közéről ismeretes pl. a dunaszentbenedeki rév-kocsmá 1834-es leltára, ahol: „... a szobákban lévő kályhák fűtetnek a konyhából, a konyha közepén van Téglából rakott Tűzhely, és falba vert fa szegeken álló fazék tartó deszka.”⁴² Kis-

kunhalasról közöltek két, valószínűleg a 19. század elejéről származó rajzot, melyek pusztai csárdák építési tervét, illetve alaprajzát mutatják. Mindkettő konyhájában jelezték a hátsó falra épített tűzhelyet.⁴³ Ezen adatok tükrében is nehezen hihető mind az első, mind a második elmélet. Nem valószínű, hogy az alföldi lakóházban, mely már a 15–16. századokban is nagy többségében két kemencével rendelkezett, szükség lenne egy újabb, a hagyományostól eltérő formájú kemencére. Az úri, városi konyhából való eredeztetés sem tekinthető kizárólagos magyarázatnak, hiszen ott is csak a 18. században terjedt el, s egy fél évszázad múlva már a népi gyakorlatban is visszafejlődését figyelhetjük meg. Ennyi idő alatt pedig nem hihető, hogy akkora területen meghonosodott volna, mint amekkoráról már az eddigi kutatás is felderítette egykori meglétét.

A középpadka kérdését vizsgálva nem hagyhatók figyelmen kívül a régészeti adatok sem. Ismeretes, hogy 15–16. századi faluásatásaink szerint a lakóház tűzhelyei a padlószinten, vagy attól igen csekély mértékben megemelve helyezkedtek el. Tudjuk azt is, hogy a konyhai nyílt tűzhelyek általában a kemence-száj, illetve a hátsó fal közepén helyezkedtek el. (Ide nyílt a gyakran fellelhető külső kemence szája.) Jelenleg még nem tudjuk ugyan végigkísérni, de ismerjük azt a tendenciát, mely szerint ezek a tüzelők mindinkább elválnak a padlószinttől, egyre magasabb padkára kerülnek, míg általában 60–80 cm magasságban állapodnak meg. Hasonló folyamat játszódhatott le a konyhai nyílt tüzelő esetében is. Ezt a folyamatot *Szűcs Sándor* a Sárreéten a múlt század derekára visszaemlékező öregek nyomán még meg tudta rajzolni.⁴⁴

Mindezek alapján valószínűnek látszik, hogy a középpadka nem idegenből idekerült kemence maradványa, hanem mindig is az alföldi lakóház tűzhelyeként szolgált. Eredeti formájában teljesen körüljárható volt, s vagy a jobb helykihasználás miatt vagy pedig valóban az úri, városi házak tűzhelyének példájára került a hátsó fal közepére.

A Duna–Tisza közeli lakóház tűzhelyeinek füstjét a kéményaljára boruló 'szabadkémény' vezette el. Alakulását, fejlődését nem ismerjük pontosan, de valószínűnek látszik, hogy alkalmazása csak a 18. század első felében vált általánossá.^{4 5} Anyaga leggyakrabban favázra fonott sövény vagy nád volt, amit sárral vastagon betapasztottak. Készítésének részletes leírása sajnos nem maradt ránk, s ez a hiány már a terepmunka során sem pótolható. A történeti, néprajzi adatok összegyűjtésével is csak korlátozott ismereteket nyerhetünk területünk szabadkéményeire vonatkozóan.

Kiskőrösnek az 1769-es úrbéri kérdőívre adott válaszában olvasható: „... egy kis fiatal Erdőcskénk is vagyon, mellyből Kapukat fenni, Kéményeket tapaszt alá állítani, és az Hellység Házához módgyával Tüzelőt is hozni lehet.”^{4 6} Szalkszentmárton 1790-es leírásában az egykori mészáros házaról írják: „Ezen Házban vagyon egy Kiss Szoba, Kamra és egy tserény Kéményes Konyha.”^{4 7} *Galgóczy Károly* is számos helyen emlegeti a kéményeket monográfiájában. Így pl.: „... a szélesen a Tiszáig terjedő vidék ismét mindenütt nagy divattal a fa és nádkémények, azután a sárból készített, úgynevezett banyakemencék hazája. De kéménytelen házak, úgy mint Somogyban, azután országszerte az oláhság közt most is általában divatos, a hol a padláson oszlik szét s a háztetőn jár ki a füst, sehol, még a szétszórt pusztai tanyákon sincsenek.”^{4 8} 1882-ben Géderlacról írnak gúla alakú, tapasztott sövénykéményekről, melyek inkább szegények házaiban fordulnak elő.^{4 9}

Az adatok arról vallanak, hogy nem sok eredményük volt a 19. század elejétől mind gyakrabban kiadott szabályrendeleteknek, melyek a téglakémények állítását írták elő. A Jászkun-ság már 1802-ben elrendelte az égetett téglakémények felállítását,^{5 0} 1816-ban, az új főkapitány beiktatásakor kiadott

Tiszti Javallások ismét foglalkoztak ezzel a kérdéssel. „Az épületekben vigyázni kell, ... hogy a gyulladás veszedelmétől is mentesek legyenek... magas, tágas kémények készíttessenek.”⁵¹ Az újabb és újabb előírásokkal azonban csak a 19. század második felére, még inkább utolsó harmadára érnek el eredményt. Erre az időre tehető a téglából vagy vályogból boltozott szabadkémények általánossá válása a Duna–Tisza közén.

A 20. század első évtizedeiben ezek száma is megfogyatkozott, bár pl. az 1930-as években Kiskunmajsán még gyakran alkalmazott megoldás volt a *mászókéményes szabadkőnyha*. 1965-ben is több mint tíz példányát rögzítette a kutatás,⁵² napjainkra azonban mindössze egyetlen ilyen kémény maradt meg eredeti állapotában. A kéményaljára boruló, kúp alakú boltozat vályogból készült, majd a padlástérben téglából rakott cilinderré szűkülve törte át a tetőt. A boltozat a lakóház hosszanti hátsó falára és a közfalra támaszkodik. Tisztítása létrára állva történt, ezért nevezik mászókéményesnek.

Említik ezt a típust Jánoshalmáról is,⁵³ de ilyeneket használtak a Duna–Tisza köze szinte valamennyi településén. Egykori meglétükről ma már legtöbbször csak kéményük tető fölé nyúló részének jellegzetes formája árulkodik. Ezek vége a csapadék elleni védekezésként általában kis kupolával fedett, amit katolikus helyeken kereszttel is ellátnak.

A szabadkéménynek fontos szerep jutott a táplálkozásban. Ide, a füstre akasztva tartósították a disznóvágás után a sonkát, szalonnát és a többi készítményt. Egy matkói visszaemlékezés szerint „Szabadkémény volt a legtöbb házban. A kolbászt itt füstölték. Az egyik módos gazdának a fia úgy csinálta a kolbász lopást, hogy egy nagy darab fát dobott fel a kolbászok közé, ami lehullott, azt a cselédekkel elfogyasztotta.”⁵⁴

Az 1940-es évektől a szabadkéményeket mind erőteljesebben visszaszorították a fejlettebb, zárt füstelvezető rendszerek. Ezek egy-egy településen belül is többféle változatot mutatnak, de alapvetően két megoldás vált általánossá.

A kezdetlegesebb az volt, mikor a szabadkéményt és a kéményalját változatlanul hagyták, viszont a pitvar idevezető nyílását leszűkítették és ajtót állítottak bele. Ez egyben azt is jelentette, hogy a kemence, valamint a padkák használata alkalmoszerűvé vált, csak egyes nagyobb munkák idején (kenyér-sütés, disznóvágás, stb.) került rá sor.

Fejlettebb megoldás volt a kaminkémény építése. A *kabin*, vagy *kamil* már lényegesen megváltoztatta a kéményalját. Kialakulásával a korábbi füstös, hideg konyhából füsttelen, meleg konyha jött létre. Ez úgy történt, hogy a kéményalja is mennyezetet kapott, és a padkák is kikerültek innen. Csak a kemence-száj előtti padkarész maradt meg, melyre kis ajtóval ellátott zárt füstcsatornát építettek. Az ajtón keresztül fűtötték a kemencét, a füst pedig ezen a hasábszerű építményen jutott a szabadkémény lepadlásolás után megmaradt részébe, majd onnan a szabadba.

A kaminkémény gyakran olyan széles volt, hogy a kemence-száj mellett elfért egy kis méretű katlan is. Ezen alkalmanként gyorsan fővő, egyszerű ételek készültek.

A füstelvezetés fejlődésének hatása a házra

A 20. század első felében lejátszódó, a füstelvezetést érintő változások nem egyszerűen a tüzelőrendszer korszerűsítését jelentették, hanem messzemenően érintették a lakóházban zajló életet, átrendezték a belső tereket, s még az alaprajz módosulására is hatással voltak. A konyha füstmentessé tétele, a szabadkémény lepadlásolása, illetve kaminossá alakítása a korábban két részre oszló hidegkonyha lényegi változását hozta magával. Olyan helyiség alakult ki, mely a pitvar és a kéményalja összeolvadásával a házbeli élet új központjává vált. Itt főz-

tek a takaréktűzhelyen, itt étkeztek vagy fogadták a vendéget, s nem ritkán hálóhelyként is hasznosították.

A konyha füsttelenítésével feleslegessé váltak a korábbi tüzelőrendszer fontos elemei, a tüzelőpadkák. A vályogból, sárból készült tűzhelyek sem voltak itt hosszú életűek, igen gyorsan felváltották őket a gyári készítésű takaréktűzhelyek.

Ez az időszak, az 1940-es évek, a kemencék ritkulásával is jellemezhető, tehát a kaminkémények megszüntetését is jelenti. A konyha átalakulásának az utolsó fázisa ez, az a pillanat, amikor a kispolgári mintákat követő lakáskultúra válik meghatározóvá.

Hogy ez a változás mennyire nem szerves, belső fejlődés eredménye, az is bizonyítja, hogy a lakóházból kiszorult tüzelőberendezések új helyiségekben vagy az udvaron ismét felépítve továbbéltek.

A továbbra is igényelt sütőkemence és katlan a *nyári konyhának*, *kiskonyhának* nevezett helyiségben kapott helyet. A kiskonyhák Bácskában, északon Jánoshalma, Kecel vonaláig általában a *gang* egyik végének befalazásával alakultak ki. Bácskából már a századforduló körüli évekből ismeretes ez a megoldás.⁵⁵ A Duna–Tisza közén ettől északra inkább az a változat volt általános, hogy a lakóháztól külön, vele párhuzamosan, az udvar másik oldalán építettek *kiskonyhát*. Itt a konyhán kívül esetleg kamra vagy magtár is helyet kapott.

A nyári konyhában megépülő tüzelők már mindig kamin-kéményesek voltak, ebbe torkollott a kemence és a berakott tűzhely is. Sajátos változás, hogy az itt felépített kemencék nem követték a korábbi szobai kemencék formáját, hanem a területünkön honos típusokkal ellentétben ide általában úgynevezett *nyeregkemencék* kerültek.

A kiskonyhákban készített kemencék másik változata az volt, mikor csupán szájuk nyílt ide, testük viszont az épületen kívülre került. Ez a megoldás már késő középkori lakóházainknál is ismert volt, az utóbbi években pedig Kiskőrös,

Kaskantyú, Kiskunmajsa és Szabadszállás környékén figyelhetjük meg. Nem igen gondolhatunk itt a középkori hagyományok továbbélésére, inkább természetes racionalizálással kell számolni. Nyáron a szobai kemence használata annyira felmelegítette a házat, hogy elviselhetetlenné vált. Ennek kikerülésére alakulhattak ki a lakóházon kívülre lógó kemencék, s ugyanez inspirálhatta az udvaron különálló kemencék építését is. A kemence kikerülése a házból tehát nem csupán a füstelvezetés modernizálódásának egyenes következménye, hiszen ezt a folyamatot más, az előbb említett okok is elindíthatták.

Figyelemre méltó, hogy a szabadban álló kemencék sem követik a szobaiak formáját. Alakjuk legtöbbször rövid, hasáb alakú kéménnyel ellátott nyergeskemence. Másik, régiesnek látszó típusuk szinte szabályos kúpformát mutat.

A Duna–Tisza közti szabadban álló kemencék legtöbbje négy tartóoszlopon nyugvó féltető alatt található. Az ilyen kemencék mellé általában katlant, gyakran pedig berakott tűzhelyet is építettek. Ekkor már nyári konyhának nevezik ezt az együtttest is, s valóban, ha ilyen áll az udvaron, másmilyen konyha nincs a ház körül. Bugacon az 1930-as években: „A tanyavilág építkezéséhez tartozott még az udvari külső kemence és külső katlan elkészítése is. Ez utóbbit rendszerint egy nagyobb és egy kisebb lyukkal ellátva csinálták, két különböző méretű bogrács számára, és mivel lábakon álló tetőt is raktak fölé, nyári konyhának nevezték.”^{5 6}

A Kiskunságban és Bácska északi részén az egyedülálló udvari kemencét *lacikemencének*, vagy egyszerűen *lacinak* nevezték. Használták a *lacikonyha* összetételben is a nyári konyha megnevezésére.

Nemcsak a kemence állhatott az udvaron önmagában, de a katlan is. A vályogból és sárból megépített katlanra a krumplicsészéshez, vízmelegítéshez vagy lekvárfőzéshez alkalmas bográcsot szokták rátenni. Lakodalomkor, dísznóvágáskor használatos sültéshelyként is előfordult a földkatlan, s ugyancsak

alkalmazták a halasi pásztorok. „Többnyire szabadtűznél főztek, de itt-ott katlanokban is. Ezeket gyepes helyen ásóval ásták. Elöl a tűzrealónak helyet ástak, hátrább pedig a bográcsnak kerek nyílást, a katlan hátuljánál pedig a füst eltávozására egy másik kisebb nyílást hagytak.”^{5 7} Készülhetett ez az alkalmi tűzhely gyöphantból is. Lakodalomkor „Mikor rá került a sor, a tűzhelyet is megcsinálták gyöphantból, főzősátor alatt, nagy fazekak voltak cserépből, négy öt darab is, ...”^{5 8}

JEGYZETEK

1. Nagy Szeder I. 1924. 49.
2. Simonyi J. 1882. 303–304.
3. Bellosics B. é.n. 327. Bácskából leírta még Gion N. 1976. 326.
4. Sztrinkó I. 1978. 151. és 1981. 114., valamint Dám L. 1975. 111.
5. Pénováztz A. 1979. 19.
6. Fél E. 1937. 355.
7. Simonyi J. 1882. 304.
8. Baksay S. 1891. 108.
9. Bálint S. 1957. I. 165. és Uj Magyar Tájszótár 1979. 515.
10. Vargha L. 1953. 21–22.
11. Végh J. 1940. 425.
12. Égető M. 1978. 167.
13. Pest–Pilis–Solt–Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja 1906. 413–414.
14. Illyés B. é.n. 179.
15. Fridrik T. 1878. 43.
16. Nagy Czirok L. 1959. 123.
17. Zsidó P. 1941.
18. Szabó K. 1938., Papp L. 1931. 137–152.
19. Michnai A. 1981. 236–237. Itt a további részletes irodalom.
20. Biczó Piroska: A keceli határ régészeti leletei (megjelenés alatt).

21. Méri I. 1957. 192–193., *Holl I.* 1958. 211–300., *Holl I.* 1971. 161–208.,
A kérdésről legutóbb *Dám L.* 1982/a 102–103.
22. Bálint S. 1977. 233.
23. Papp L. 1940. 389.
24. Sz. Kőrösi Ilona tanulmánya (megjelenés alatt).
25. Szabó K. 1938. 91.
26. Filep A. 1980. 324.
27. Barabás J. 1979. 23.
28. Illyés B. é.n. 178.
29. Bárth J. 1978. 141.
30. Simonyi J. 1882. 303., és Fél E. 1935. 17.
31. Égető M. 1978. 166.
32. Bárth J. 1974. 105.
33. Simonyi J. 1882. 303.
34. Égető M. 1978. 166.
35. Végh J. 1940. 426.
36. Novák József L. 1909. 159.
37. Bónis Vilma: Kunszentmiklós (Visszaemlékezés) Kunszentmiklósi Helytörténeti Gyűjtemény Adattára B/1.
38. Bátky Zs. é.n. 222.
39. Gunda B. 1936. 193.
40. Lukács L. 1982. 154.
41. Cs. Sebestyén K. 1933. 59–69.
42. Bárth J. 1978. 141.
43. Nagy Czirok L. 1959. 288–289. oldalak közötti táblák.
44. Szűcs S. 1943. 145.
45. Barabás J. 1970. 284.
46. Novák L. 1979. 543.
47. KJM NA Ltsz.: 362.84.
48. Galgóczy K. 1877. 210–211.
49. Simonyi J. 1882. 301.
50. Györffy I. 1938. 239.
51. Somogyi A. 1816. 15.
52. KJM NA Ltsz.: 59.65.

53. *Vargha L.* 1953. 19.
54. *Polyák F.* é.n. 52.
55. *Bellosics B.* é.n. 326.
56. *KJM NA Ltsz.:* 189.80.
57. *Nagy Czirok L.* 1959. 223.
58. *Csonka M.* 1977. 98.

Hagyományos formák

A hagyományos Duna–Tisza közti lakóház háromosztatú, szoba–konyha–kamra beosztású. A három helyiségből álló házak a 16–17. században, a középkori faluásatások anyagának tanúsága szerint már gyakoriak voltak. Ezeknél a harmadik helyiség azonban még nem szerves része a háznak. Falának anyaga eltér a lakóhelyiségektől, kevésbé szilárd módon építették meg, s úgy látszik, hogy bejárata nem kötötte össze a mai fogalmakkal szobának és konyhának nevezett helyiségekkel, hanem a szabadba nyílt. Az itt előkerült tárgyak arra vallanak, hogy ez a harmadik helyiség istálló lehetett.¹ Az mindenesetre kétségtelen, hogy a háromosztatú lakóház kialakulásának az épülethez toldott harmadik helyiség adta az alapot. Ez a gazdasági funkciójú rész a 18. század végére, ma még kellően nem ismert módon, ugyancsak lakótérre alakul, bár még hosszú ideig őrzi korábbi funkciójának emlékeit, hiszen elsősorban kamrának használják. Lényeges változás azonban, hogy a kamra a lakóház szerves részévé lesz, megszűnik a szabadba nyíló bejárata, s áthelyeződik a középső helyiséggel határos falra. Így a hagyományosnak tekinthető lakóház egy bejárattal rendelkezik, mely a középső helyiségből nyílik, s ebből vezetnek további ajtók a másik két helyiségbe.

A középső helyiség két további részre oszlik, a *pitvarra* és a *kéményaljára*. A *pitvar*, pitvar kifejezés a századforduló tájától kezdve egyre jobban a feledésbe merül, szoros összefüggésben

a tüzelőberendezés megváltozásával, a kéményaljja szabadkéményének lepadlásolásával.² Ugyanekkor válik általánossá az új helyiség megnevezésére a *konyha* kifejezés. A meleg konyhában nincs meg a közlekedő-térként használt pitvar és a tüzelő, főzőhelyként szolgáló kéményaljja közötti funkcionális különbség, bár továbbra is két ajtó nyílik innen a lakóház többi helyiségébe. Az utca felőli rész az *első szoba*, vagy *szoba*, a másik a *kamra*.

A szobán általában két ablak volt. Miskén „Az ablakok anyaga fenyőfa, festetlen, barna, sárga, piros színűek voltak. Filvig Mátyás nevű kalocsai asztalos volt a készítője, akitől piaci alkalmakkor vásárolták meg. Ez mindig szimpla volt, két szárnyal, két-két vagy három-három részes ablakszemmel. Fárámában építették be a ház falába, s befelé nyílottak. ... Az utcai szobában az ablakokat az ún. asztalsaroknál helyezték el, egyet az utcára, egyet az udvarra nézőt. Így nemcsak az utcán járókat, de a házba igyekvőket is látták.”³ Az ajtó, az ablakok és a kemence elhelyezése a hagyományos lakóházakban meghatározta a szoba berendezését és használatát is. A kultikus és munkatérre való elkülönülésének az *asztalsarok* és *kemencesarok* kifejezések felelnek meg.⁴ Emlékük azonban igen halvány, mert a lakóházat ért változások korán megváltoztatták ezt a rendet.

A kamrán csak egy, udvarra néző néző ablak volt. Ajtaja, hasonlóan a többi helyiség ajtóihoz, fenyőfából készült, többnyire tok nélkül. A Duna–Tisza köze legtöbb településén a konyhaajtót félajtó is kiegészítette. Általában *saroglyának* nevezik, de Kecelről ismeretes a *sarampó*, Szeremléről pedig a *cserényajtó* kifejezés is. Anyaga lécs vagy deszka, de a cserényajtó kifejezés arra utal, hogy vesszőből is készülhetett. Szerephez nyáron jutott, mikor a nagyajtó állandó nyitvatartásakor megakadályozta az aprójóság bejutását a konyhába.

A háromosztatú lakóházak mellett a múlt század utolsó harmadától, nagyobb arányban a századfordulótól, bizonyos gazda-

sági szinthez köthetően, a szoba–konyha–szoba–kamra beosztású házak egyre gyakoribbá váltak. Ezekben a házakban az utcára néző első szoba *tisztaszoba*, Kalocsa környékén *parádés szoba* lesz. A hátsó szoba válik a családfő tartózkodási helyévé, s ezért egy újabb helyiséggel szaporodik a ház, a hátsó szoba mögé épített kamrával. Ebben az esetben a kamra ismét külön, udvarra nyíló bejáratot kap. A tisztaszoba, polgári mintára, a birtokkal rendelkezőknél státusszimbólummá válik, s azok is törekszenek kialakítására, akik továbbra is hagyományos, háromosztatú lakóházban élnek. A korábban kamrának használt helyiségben kemence épül, a raktározási funkció pedig megszűnik a több helyiség között. A hátsó szoba lesz az egész család lakótere, a tisztaszobának berendezett első szoba csak kivételes alkalmakkor – lakodalom, temetés, nagybecsű vendég érkezése – kerül átmenetileg használatba. A tisztaszoba annyira elfogadottá válik a századforduló környékétől, hogy még akkor is fenntartják, ha újabb család kerül a házba. Ha a fiúgyermek nősülés után a szülői házban maradt, az új házasság mindössze a lakószoba egyik ágyát kapták meg, s nem költöztek az első szobába.

A négyosztatú lakóház kamrája elsősorban Észak–Bácska szőlő- és gyümölcsstermesztésben élenjáró településein, Jánosalmán, Kecelen igen nagy méretű. A gyümölcs téli tárolása, és a legtöbb portáról hiányzó pince tette szükségessé az ilyen nagyméretű kamrák építését.⁵

A Duna–Tisza közén az istálló általában a lakóház folytatásában, avval egy tető alatt épül meg. A kamra után épített istállót még kocsiszín is követheti, s az így egymás után emelt helyiségekből jön létre a jellegzetes hosszú ház.

Még a 20. század elején is épültek azonban a két víz között kis méretű, egy- vagy kétosztatú lakóházak. Építésük ebben az időben már anakronisztikus, s nem is mondható általánosnak. Kizárólag a felosztott homokpusztákon megtelepülő, néhány holdas kisbirtokot szerzők körében figyelhetők meg. Leggyak-

24. kép. Szarufás tetőszerkezet. Kunszentmiklós

25. kép. Hústároló „kötrőc” a padlás végében. Szabadszállás, Szamuely u. 9. F: 38562.

26. kép. Farazatos tetejű istálló. Kecel, Örjeg. F: 52252.

27. kép. Rakott tetejű birkaó. Szabadszállás, Aranyegyháza 117. F: 38368.

28. kép. Tolókaszák. Szabadszállás, Kondor tó. F: 41633.

29. kép. Nádvágó csizmák. Bácsszentgyörgy. F: 57881.

30. kép. Szorítófa. Szabadszállás. KJM Ltsz.: 78.71.1.

31. kép. Szorítófa, „nyomófa”. Szabadszállás. KJM Ltsz.: 79.2.1.

32. kép. Szorítófa. Tiszainoka. F: 41766.

33. kép. Pofozó használata. Jánoshalma

34. kép. Tető javítása, „duggatás”. Szabadszállás. F: 38259.

35. kép. Náddal fedett, nyeregtetős lakóház. Szabadszállás, Arany J. u. 32. F: 38363.

36. kép. Napsugaras házvég. Kiskunmajsza, Kossuth u. F: 41649.

37. kép. Deszkaoromzatú ház. Szabad-
szállás. F: 38478.

38. kép. Napsugaras, kazettás házvég.
Kiskunmajsza. F: 50237.

39. kép. Barokkos tűzfal. Uszód. Repro
Imrényi-Szabó Imre könyvéből

40. kép. Tűzfalas ház „Árpád és Hunyadi hazánkiai” felirattal. Homokmégy, Kossuth u. 138. F: 48799.

41. kép. Kemenca. Kecel, Zsák u. 1. F: 53827.

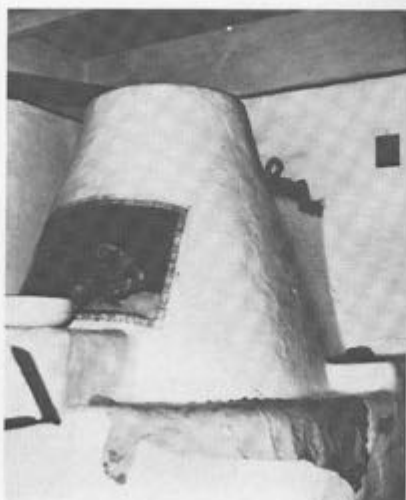
42. kép. Deszkapadkás kemenca. Kiskunmajsa, Kígyós 146. F: 57077.

43. kép. Kemenca. Kaskantyú, Hunyadi u. 4. F: 58297.

44. kép. Kisasszonyderekű kemence. Jánoshalma. F: 59540.

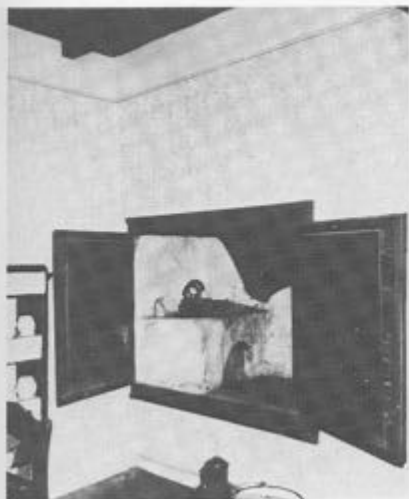
45. kép. Kemence kispadkával. Kömpöc, Kossuth u. 16. F: 51170.

46. kép. Kemence, padkára épített tűzhellyel. Kiskunmajsa, Maris puszta 111. F: 57174.

47. kép. Középpadka. Kiskunmajsa, Ady E. u. 54. F: 52991.

48. kép. Kiskatlan a kaminkéményben. Szalkszentmárton, Kossuth u. 46. F: 38637.

49. kép. Beépített tűzhely. Kaskantyú, Hunyadi u. 4. F: 58258.

50. kép. A házfalon kívülre nyúló kemence. Kiskunmajsa, Kömpöc, F: 50238.

51. kép. Udvari kemence katlannal. Kiskunmajsa, Kígyós. F: 56978.

52. kép. Udvari kemence tüzhellyel.
Kiskunmajsa, Bodoglár 28. F: 60484.

53. kép. Udvari kemence. Kiskunmajsa,
Maris puszta 55. F: 50273.

54. kép. Udvari kemence. Jánoshalma. F: 59541.

55. kép. Lábakon álló udvari tűzhely. Jánoshalma, Illanes. F: 59542.

56. kép. Udvari tűzhely. Kiskunmajsa, Kígyós. F: 57139.

57. kép. Lakóház udvarra nyíló ajtaja. Szabadszállás. F: 38508.

58. kép. Ácstokos, dupla ajtó. Szabadszállás, Somogyi B. u. F: 38492.

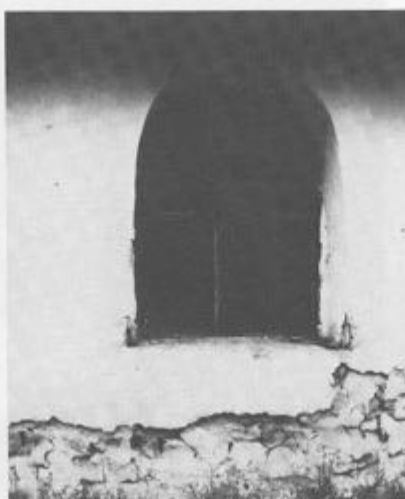
59. kép. Saroglya. Szabadszállás. F: 38481.

60. kép. Saroglya. Szalkszentmárton, Kossuth u. 46. F: 38632.

61. kép. Hatfiókos, vasrácsos ablak. Szalkszentmárton, Hunyadi u. 4. F: 58267.

62. kép. Ívelt kiképzésű ablak. Kiskunmajsza, Kígyós. F: 48768.

63. kép. Vastáblás ablakok. Jánoshalma. F: 59572.

64. kép. Hatfiókos ablak. Szabadszállás, Somogyi B. u. 4. F: 38626.

65. kép. Íves boltozatú tornác. Duna-szentbenedek. Repro Imrényi-Szabó Imre könyvéből

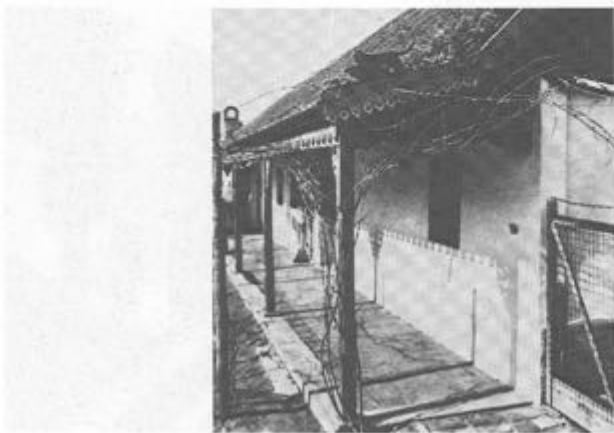
66. kép. Kőoszlopos tornác. Fajsz. Repro Imrényi-Szabó Imre könyvéből

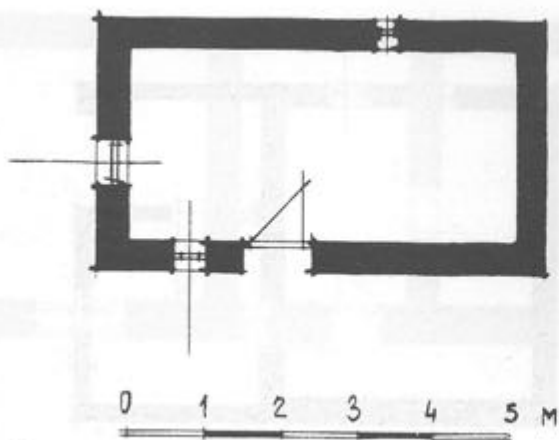
67. kép. Tornác. Szabadszállás,
Szamuely u. 9. F: 38505.

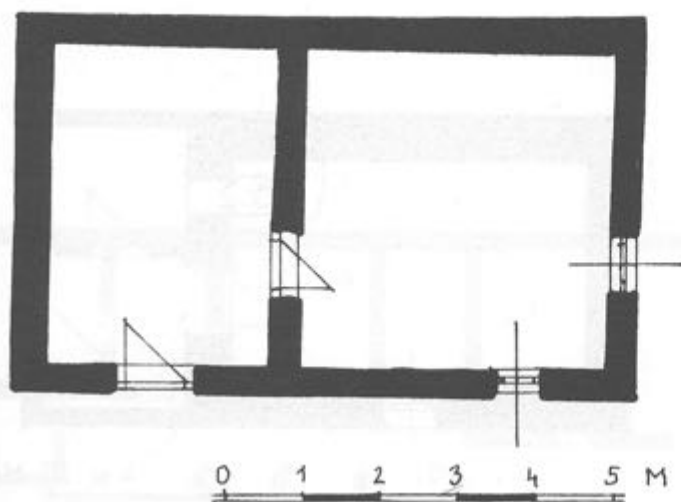
68. kép. Egyik végén beépített gang. Já-
noshalma, Illancs. F: 35059.

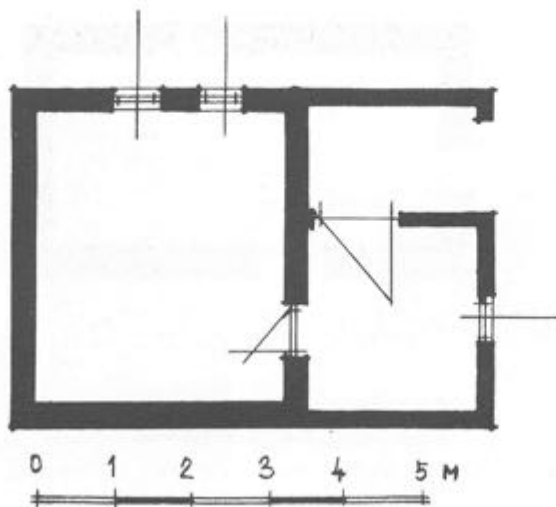
69. kép. Díszesen mintázott tornácdesz-
kák. Kunszentmiklós. Repro Imrényi-
Szabó Imre könyvéből

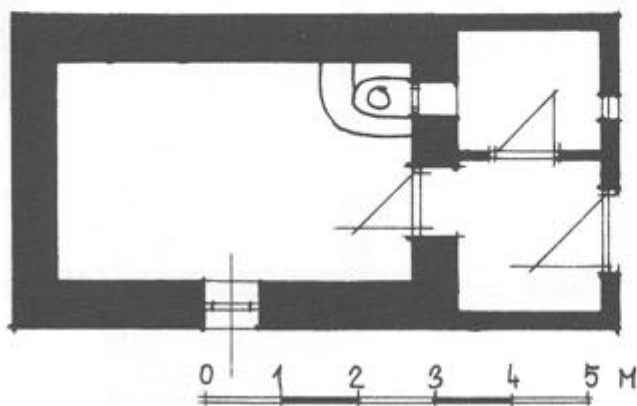
70. kép. Egyosztatú, sövényfalú lakóház alaprajza. Jánoshalma, Illancs IV. 79.

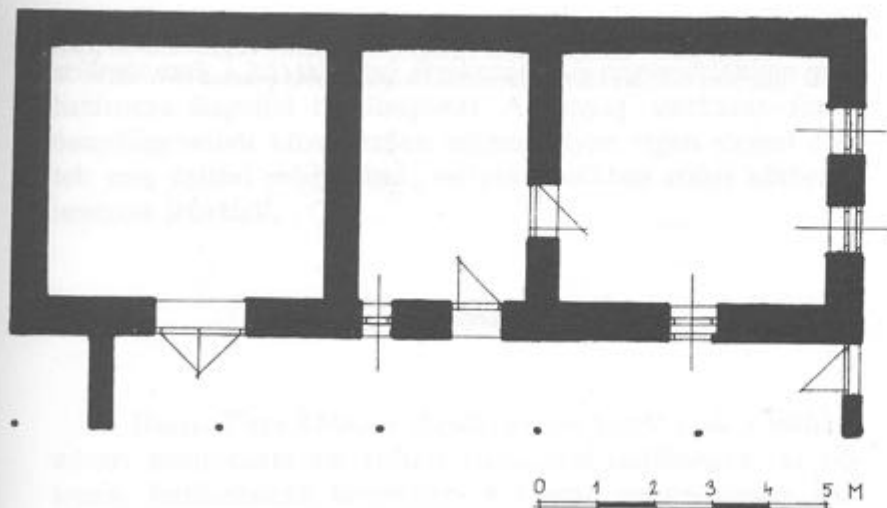
71. kép. Sövényfalú ház alaprajza. Foktő, Kossuth L. u. 72.

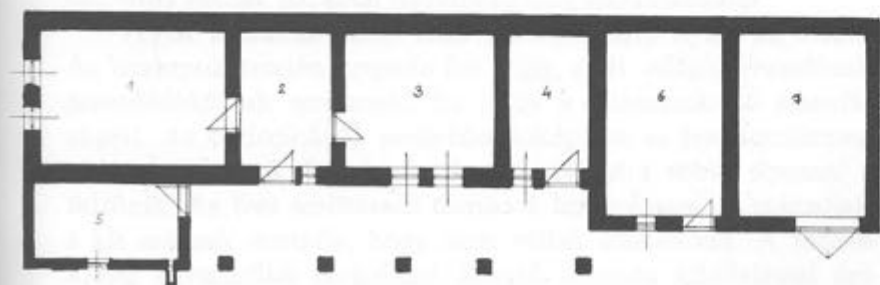
72. kép. Lakóház alaprajza. Eredetileg csak a sövényfalú szoba állt, a többi helyiség későbbi toldás, vályoggal. Jánoshalma, Illancs IV. 97.

73. kép. Lakóház alaprajza. Jánoshalma, Illancs II. 66. A szoba vert falú, a toldás sövényfalú

74. kép. Háromosztatú lakóház alaprajza, nagyméretű kamarával.
Kecel, Széchenyi tér 8.

75. kép. Lakóház alaprajza. Szeremle, Dózsa Gy. u. 92. 1 szoba, 2 konyha, 3 szoba,
4 padlásfeljáró, 5 kiskonyha, 6 istálló, 7 kocsiszín

Jegyzet

Az F: betűvel jelzett számok a KJM Fotógyűjteményének negatívszámait jelentik.
A 43. fotó Kiss Béla, az 53. fotó Berezki Ibolya, a többi a szerző felvétele

rabban olcsó, igénytelen anyagokból, sövényből, hantból készülnek ezek a házak, s így szerkezetük is nagymértékben meghatározza alaprajzi tagoltságukat. Az anyag-szerkezet-forma összefüggéseiből következően számos olyan régies elemet őriztek meg építési módjukban, melyek korábban széles körben ismertek lehettek.

A tornác

A Duna–Tisza közén a tornáctípusok közül csak a lakóház udvari homlokzata elé épített változattal találkozunk, az előtornác területünkön ismeretlen. A tornác megnevezésére általánosan a *gang*, *folynosó* kifejezéseket használják, de Kalocsa, Kecel, Kiskunhalas környékén az *ámbitus* szó is ismeretes.

Területünkön a tornác újabb keletű része a lakóháznak, a 19. század közepén terjedt el nagyobb arányban. Ennél korábbi megléte elsősorban a Kiskunságban és néhány Duna melléki településen mutatható ki. Itt a klasszicizmus hatását mutató, s a nemesi–kuriális építészet nyomán elterjedő kőlábas tornácok számos szép példája napjainkig fennmaradt. Elsősorban közösségi épületeknél, községházakon és módosabb redemptus gazdák házáinál figyelhető meg alkalmazásuk.⁶

Végük általában fallal lezárt, honnan ajtó nyílik az utcára. Az oszlopok tetején gerenda fut végig, amit *világosgerendának*, *szemöldökfának* neveznek. Ez tartja a rátámaszkodó szarufák végeit. Az oszlopközök mellvédes kiképzése az íves tornácmegoldásoknál tűnik fel, bár a deszkamellvéd a többi típusnál is feltűnik. Az íves szerkezetű tornácok bizonyosan 18. századiak, s kis számuk mutatja, hogy nem váltak általánossá. A technikailag egyszerűbb megoldást jelentő gerenda áthidalással épített tornácok a gyakoribbak. A tornácoszlopok, *kőlábak* anyaga általában téglá, amit a tégláégetőben külön e célra ívelt oldalak-

kal készítettek. Gyakran azonban vályogból készült a kőláb, mert ez könnyen faragható, s így egyszerűen kialakíthatták a gyakori hengeres formát.

Az oszlopfejek gazdag tagolása elsősorban a Kiskunságra jellemző, míg Bácskában, ahol később terjedt el a kőlábos tornác a gazdaházakon, az oszlopok tagolás nélküli, egyszerű vonalvezetése általános.

Györffy István állapította meg, hogy a századforduló utáni években „Az Alföld nyugati részén az újabb időben igen elterjedt a toldott tornác, mely az egész ház elején végighúzódik. Ez már nem a ház fedele alatt van, hanem az eresz alól indul ki, néha félméterrel lejjebbről. Nagyon barátságatlanná teszi a házat, s az elülső világitást nagyon csökkenti.”⁷ Ez a toldott tornác tehát, szemben a kőlábos tornáccal, többnyire nem egy tetőszik alatt van a lakóházzal. Ez azt is jelenti, hogy nem a lakóházzal egy időben épült, hanem későbbi toldás, s valószínűleg a kőlábos tornácok mintájára jött divatba a kevésbé módosaknál is. Toldalék jellegét szemléletesen fejezi ki keceli elnevezése, itt *kölökgang*nak hívják. Oszlopai földbe ásott vagy téglatalapzatba ágyazott fagerendák, amit Homokmégyen *szarkaláb*nak hívnak.

Toldás jellegéből következik az is, hogy már sohasem náddal, hanem mindég cseréppel fedik. Mennyezete soha nincs, míg a kőlábos tornácok mindig mennyezetesek. Ez utóbbiak mennyezete készülhetett deszkából, de gyakran tapasztott, fehérre meszelt volt, hasonlóan magához a házéhoz.

A tornác, a gang védte a házat az időjárástól, de átmenetileg tárolhattak itt terményeket, vagy az alatta kifeszített kötélre ruhát teregettek. Nyáron gyakran itt étkeztek, s a férfiak is itt aludtak a felállított priccsen.

A legújabb változások

A hagyományos Duna–Tisza közti lakóházat ért módosulások és változások három irányból eredtek. Az átalakulást elősegítette a tüzelőrendszer megváltozása, a tornácból kiinduló alaprajzi módosulás és végül az utóbbi évtizedek hagyományvesztési folyamata.

A tüzelőrendszer változása leglátványosabban a konyhában ment végbe. A szabadkémény lepadlásolásával megszűnt a házbeli nyílt tüzelés, s egy új lakóhelyiség, a meleg konyha jött létre. A kemencék fűtése még történhetett innen – de már zárttá alakított füstelvezető rendszerrel – amire egyre ritkábban került sor. Az első szobából annak tiszta szobává való berendezése után általában a kemence is eltűnik, amit kisebb-nagyobb késéssel a hátsó szoba kemencéjének elbontása is követ. Így a hagyományos tüzelőberendezések fokozatosan kikerülnek a házból, aminek következtében az egyes helyiségek funkciója is jelentősen megváltozik.

A tornác, vagy a toldott ereszalja általánossá válása az alaprajz módosulásának eleindítójává lesz. A hagyományos lakóházban az egyes helyiségek egymás után sorakoznak, a tornác megjelenése azonban párhuzamos helyiségsor kialakítását teszi lehetővé. A paraszti építőgyakorlatban a századfordulótól mindinkább általánossá válik a tornác két végének beépítése, egy fedett, de kellően ki nem használt tér funkcionális hasznosítása. A Duna–Tisza közén a jelenséget először Bácskában figyelték meg. „A ház előtt legtöbbször fedett fa- vagy kőoszlopokon nyugvó, elkertelt és szobafestő-mintákkal festett tornác fut végig, melyre az utcából a kisajtó nyílik. Néha ... a tornác eleje és vége is beépített. Ez az utcafelőli részre eső kis helyiség a gangszoba. ... A másik végén van a kandi (kamra).”⁸ Hasonló folyamatot regisztráltak az 1930-as évek végén Szeged környékén.⁹ Mindez arra utal, hogy a századforduló idejétől kezdő-

dően a hagyományos, egysoros Duna–Tisza közti lakóház szerves fejlődés eredményeként kezdett kétsorosrá válni. A kialakuló újabb helyiségek megfeleltek a fejlődésből következő differenciáltabb funkcionális igényeknek. A gang egyik végének beépítésével újabb szoba jött létre, míg a másik végén nyári konyha vagy kamra vált kialakíthatóvá. A köztes rész beépítésével, miként a példák igazolják, előszoba szerepű helyiség alakulhatott ki. Az ilyen alaprajzi fejlődésnek mindössze annyi volt a hátránya, hogy a konyha és a hátsó szoba kevesebb természetes fényt kapott.

Ezen azonban lehetett volna segíteni, ha a legutóbbi évtizedek változásai gyökeresen nem változtatták volna meg a hagyományos építő gyakorlatot. Az 1940-es évektől új, az eddighez képest idegen alaprajzi formák váltak divatossá, melyek nem építettek a korábbi fejlődésre. A négyzetes alaprajzú, sáttortetős kockaházak megszakították a Duna–Tisza közti lakóház szerves belső fejlődését, s idegen mintákat honosítottak meg. Elterjedésük olyan gyors és nagyarányú volt, hogy napjainkban már alig-alig tanulmányozható a hagyományos népi építészet.

JEGYZETEK

1. Szabó K. 1938. 83–86., Bálint A. 1962. 54–104.
2. Fél E. 1935. 12.
3. Néprajzi Közlemények XIX. évf. 124.
4. Gunda B. 1961. 247–268.
5. A jelenségre először Vargha L. hívta fel a figyelmet: 1953. 19–22.
6. Imrényi-Szabó I. é.n.
7. Györffy I. 1943. 124.
8. Bellosics B. é.n. 327.
9. Cs. Sebestyén K. 1939. 7–12., 121–126.

A Duna–Tisza közével a népi építészeti szakkutatás eddig nem foglalkozott alaposabban, tematikus monográfia sohasem jelent meg a vidékről. Részlettanulmányokban sem bővelkedik ez a táj, bár a fellelhető szórványos adatok alapján az összefoglaló munkákban azt állapították meg, hogy területünk az alföldi háztípus elterjedési körébe tartozik. Az utóbbi évtizedek behatóbb vizsgálatai megerősítették ezt a megállapítást, de ugyanakkor ma már árnyaltabban látjuk a Duna–Tisza köze házkultúráját, s tudjuk, hogy néhány vonásában megkülönböztető jegyeket is felmutat.

A népi építészet alakulására nagy hatással voltak a természetföldrajzi viszonyok. A terület legkönnyebben megszerezhető építőanyaga a föld és a belőle előállítható sár volt. A folyó menti és vízjárta részeken a vessző és a nád is fontos szerephez jutott. A Duna–Tisza közti homokhátság vidékén egy különleges építőanyaggal, a *réti mészkővel* is számolni kell, mely sajátosan módosította az itteni építőgyakorlatot.

A Duna–Tisza közti népi építészet újkori változásaira a 18. századi történeti folyamatok, a terület újranépesülése, s az ebből következő migrációs kapcsolatok is hatással voltak. A török után kialakult népesedési vákuumot elsősorban az ország északi területeiről érkező népesség töltötte ki, de a Jászság, a Tiszántúl és a Dunántúl is bocsátott ki telepes rajokat. A földesúri telepítések során pedig nagyszámú idegen népelem, né-

metek, szlovákok, délszlávok kerültek vidékünkre. E sokere-
dőjű lakosság kultúrája a 19. század végére, a 20. század for-
dulójára számos vonásában egységesült.

A terület építészeti kultúrája a recens vizsgálatok és a tör-
téneti források értelmezése alapján ugyancsak a korán egysé-
gesülő kultúrelemek közé tartozik. Elősegítették mindezt a
hasonló földrajzi viszonyok, a gazdálkodás szerkezete, s olyan
tényezők is hatottak rá, mint az építési szabályrendeletek.

A Duna-Tisza közí népi építészet egyveretősége azért lát-
szik különösnek, mert a terület néprajzi képe összetett. Több
táji-néprajzi csoportot különböztethetünk itt meg – Kiskun-
ság, Sárköz, Bácska –, melyek maguk sem homogének, hiszen
a táj újratelepülése, s a 20. század elejéig tartó lassú beköltözés
további tagoltságot hozott létre. A táji-történeti tagoltság
ellenére az építőcultúra meghatározó elemei egységesnek
mondhatók.

A hagyományos Duna-Tisza közí lakóház leggyakoribb
építőanyaga a föld volt. A föld- és sárfalak számos változata
volt ismeretes, melyek közül az egyik vázas falszerkezet, a *gö-
molyefal* helyi képződménynek mondható. Különösen a folyó
menti részeken, de esetenként a Duna-Tisza köze egész terü-
letén alkalmazták a sövény- és nádfalazatokat.

A kezdetlegesebb falféleségekhez egészágasos-szelemenes
tetőszerkezet párosult, a szarufa megoldás a 19. század köze-
pétől, a teherbíróbb, szilárdabb falazatok szélesebb körű elter-
jedésétől kezdve vált gyakorivá. A Duna-Tisza köze a két
tetőszerkezeti forma jellegzetesen átmeneti területe.

A tetőfedés anyaga általánosan a nád volt. Az ilyen tetők
készítésének menete megegyezik az Alföld-szerte jól ismert
munkafolyamattal. A tetőfedés szerszámai közül az eddig még
nem ismertetett *szortósa* érdemel megkülönböztetett figyelmet.

A hagyományos Duna-Tisza közí lakóház a középkor óta
mindig kéttüzelős, zárt szobai kemencéből és konyhai nyílt
tűzhelyekből áll, melyek füstjét a szabadkémény vezet el. A

17. századtól kezdve a korábbi cserépkemencéket a sárkemen-
cék váltották fel, melyek különleges változata a sárhurkákból,
gömölyekből, spirális technikával felrakott *banyakemence*. A
konyhai tüzelőpadkák közül a *középpadka* jelenti a legtöbb
problémát. A korábbi véleményekkel szemben valószínűbb,
hogy lassan megemelkedő tűzpadkáról, s nem kemence csöke-
vényekről kell beszélnünk vele kapcsolatban.

A lakóház anyaga és szerkezete, valamint tüzelőberendezése
döntően befolyásolták az alaprajzi tagolódást. A hagyományos
Duna–Tisza közti lakóház háromosztatú, szoba–konyha–kamra
beosztású. Egyszerűbb alaprajzi tagoltságot elsősorban a 19.
század második felében benépesülő homokpusztákon figyel-
hetünk meg. Ezeknek a területeknek az építkezésére az anyag-
szerkezet–forma hármass összefüggéséből adódó meghatáro-
zottságokon túl az építkezők szociális helyzete is erősen rá-
nyomta bélyegét. A homokpuszták sajátos népesedés- és gazda-
ságtörténetéből, valamint az említett egyéb tényezőkből követ-
kezően a 20. század elejéig újra meg újra olyan társadalmi–gaz-
dasági viszonyok jöttek létre, amelyek kedveztek a sok régies
vonást megőrző építészeti kultúra fennmaradásának.

A hagyományos alaprajz másik irányú módosulását a tornác
építése jelentette. A Kiskunság módosabb rétegeinél a 18. szá-
zadtól megfigyelhetők a klasszicizmus hatásait mutató tornác-
megoldások. A Duna–Tisza köze többi részén a tornác később
válík a lakóház részévé, s nem is honosodik meg általánosan.
A *gang* vagy *folyosó* a kétsoros ház kialakulása felé mutatnak,
mert egyik vagy mindkét végét beépítve újabb helyiségeket
alakítanak ki.

VOLKSTÜMLICHE ARCHITEKTUR IM DONAU-THEISS- ZWISCHENSTROMLAND

Bislang hat man sich in der Fachforschung für volkstümliche Architektur nicht eingehender mit dem Donau-Theiss-Zwischenstromland auseinandergesetzt. Eine thematische Monografie über diese Landschaft ist nie erschienen. Selbst Teilstudien sind nur wenig vorhanden, obgleich anhand der ersichtlichen Streuangaben in den zusammenfassenden Arbeiten die Feststellung getroffen werden konnte, dass dieses Gebiet in den Ausbreitungsraum des Alfölder Haustyps zählt (Alföld = Grosse Ungarische Tiefebene, Anm. d. Übersetzers). Tiefergreifende Untersuchungen aus den vergangenen Jahrzehnten haben diese Feststellung bestätigt, obschon die Hauskultur des Donau-Theiss-Zwischenstromlandes heute schon differenzierter betrachtet wird, und man weiss, dass sie in einigen Zügen sogar unterschiedliche Merkmale aufweist.

Die naturgeographischen Verhältnisse übten auf die volkstümliche Architektur eine grosse Wirkung aus. Erde und der daraus gewonnene Lehmmatsch stellten in dieser Landschaft das Baumaterial dar, das am leichtesten zugänglich war. In den Ufer- und Gewässergegenden kamen auch den Weidenruten und dem Rohr eine wichtige Rolle zu. Im Gebiet des Sandrückens des Donau-Theiss-Zwischenstromlandes muss auch ein ganz spezielles Baumaterial, der *Rasenkalkstein* (ung.: réti mészkő) in Rechnung gestellt werden. Durch ihn veränderte sich hier die Baupraxis in ganz eigenartiger Weise.

Auf die neuzetlichen Veränderungen in der volkstümlichen Architektur des Donau–Theiss-Zwischenstromlandes wirkten sich auch die historischen Abläufe des 18. Jahrhunderts, die Neubesiedelung des Gebietes und die sich daraus ergebenden Migrationsverbindungen aus. Das sich nach den Türken herausgebildete Bevölkerungsvakuum wurde in erster Linie von den aus den Nordgebieten des Landes ankommenden Bevölkerungen aufgefüllt, doch auch aus der Jászság, aus Transdanubien und aus der Transtheissgegend wurden Siedlerschwärme entlassen. Im Verlauf der Ansiedlungen durch Grossgrundbesitzer gelangte eine Unzahl fremder Volkselemente, wie Deutsche, Slowaken und Südslowaken, in dieses Gebiet. Die Kultur dieser in ihrer Abstammung so mannigfachen Einwohnerschaft hat sich dann zum Ende des 19. Jahrhunderts hin und zur Wende des 20. Jahrhunderts hin in zahlreichen Zügen vereinigt.

Aufgrund der Interpretation der rezenten Untersuchungen und der historischen Quellen gehört die architektonische Kultur dieses Gebietes ebenfalls zu den sich früh vereinigten Kultur-elementen. Gefördert wurde dies durch die ähnlichen geographischen Bedingungen, den gleichartigen Wirtschaftsorganismus, und auch solche Faktoren, wie die Bauregelungen, waren von Auswirkung.

Die Gleichgeprägtheit der volkstümlichen Architektur des Donau–Theiss-Zwischenstromlandes erscheint deshalb so auffallend, weil das ethnographische Bild dieses Gebietes so zusammengesetzt ist. Hier können mehrere landschaftlich-ethnographische Gruppen unterschieden werden – Kiskunság, Sárköz, Bácska –, die in sich selbst nicht homogen sind, da die Neubesiedlung dieser Landschaft und die bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts andauernde langsame Einwanderung zu einer weiteren Gliederung führten. Im Gegensatz zu der landschaftlich-historischen Gegliedertheit können die determinierenden Elemente der Baukultur als einheitlich angesehen werden.

Das am häufigsten vorkommende Baumaterial für das traditionelle Wohnhaus im Donau–Theiss-Zwischenstromland war die Erde. Es waren zahlreiche Varianten der Erd- und Lehmatschmauern bekannt, unter denen die eine Wandstruktur mit hölzernem Fachwerk, die sogenannte *gömölye-Wand*, für eine lokale Besonderheit gehalten werden kann. Vor allem an den Ufergebieten, fallweise jedoch auf dem Gesamtgebiet des Donau–Theiss-Zwischenstromlandes wurden die Flechtwände und Rohrwände angewandt. Zu den anfänglichen Wardarten kam ein ganzästige Dachkonstruktion mit Fetten. Das Sparrendach wurde erst ab Anfang des 19. Jahrhunderts, mit der stärkeren Verbreitung tragenderer und festerer Wände häufiger. Das Donau–Theiss-Zwischenstromland stellt das typische Übergangsgebiet für diese beiden Dachstuhlformen dar.

Zumeist wurden die Dächer mit Rohr gedeckt. Der Herstellungsablauf solcher Dächer stimmt mit dem von der Grossen Ungarischen Tiefebene her wohlbekannten Arbeitsgang überein. Unter den Dachdeckerwerkzeugen hat hier das bislang noch nicht bekannte *Zwangholz* (ung.: szorítófa) besondere Beachtung verdient.

Das traditionelle Wohnhaus aus dem Donau–Theiss-Zwischenstromland besass seit dem Mittelalter her stets zwei Feuerstellen: den geschlossenen Stubenofen und den offenen Herd in der Küche. Der Rauch zog über einen offenen Schornstein ab. Mit Beginn des 17. Jahrhunderts wurden die ehemaligen Kachelöfen von Lehmöfen abgelöst. Eine besondere Form unter diesen stellt der sog. *Banya-Ofen* dar, der aus in Spiraltechnik angeordneten *Lehmwürsten* (ung.: *gömölye* genannt) hergestellt wurde. Unter den Feuerstellenbanken in der Küche wirft die *Mittelbank* (ung.: *középpadka*) die meisten Probleme auf. Entgegen früheren Ansichten können wir hier wahrscheinlich von einer sich langsam in der Höhe immer mehr abzeichnenden Feuerbank sprechen, und nicht wie sonst von einem Nachbleibsel des Ofens.

Die Grundrissgliederung der Häuser wurde durch das Baumaterial und die Struktur sowie durch die Feuerungseinrichtungen entscheidend beeinflusst. Das herkömmliche Wohnhaus im Donau–Theiss-Zwischenstromland ist dreigeteilt: Stube–Küche–Kammer. Eine einfachere Grundrisseinteilung kann in erster Linie in der sich Mitte des 19. Jahrhunderts bevölkernden Sandpuszta beobachtet werden. Der Architektur in diesen Gebieten setze über die sich aus der Dreifachbeziehung Baustoff–Struktur–Form ergebenden Determinationen hinaus auch die soziale Lage derjenigen, die die Häuser errichteten, ihren Stempel auf. Ausgehend von der speziellen Bevölkerungs- und Wirtschaftsgeschichte der Sandpuszta sowie von der hier erwähnten anderen Faktoren, kamen hier bis zu Beginn des 20. Jahrhunderts immer wieder neue gesellschaftlich-ökonomische Verhältnisse zustande, die sich günstig auf die Erhaltung einer viele alte Züge bewahrenden Baukultur auswirkte.

Eine weitere Veränderung im herkömmlichen Baugrundriss brachte die Errichtung des Laubenganges (ung.: *tornác*) mit sich. Bei den wohlhabenderen Schichten aus der Kiskunság kann vom 18. Jahrhundert an beobachtet werden, dass die an den Klassizismus erinnernden Laubengänge gebaut wurden. In anderen Teilen des Donau–Theiss-Zwischenstromlandes wurde der Laubengang erst später Teil des Wohnhauses, ja, er wurde nicht einmal überall heimisch. Der sog. *Gang* oder *Flur* weist darauf hin, dass die Häuser allmählich zweireihig werden. Wurde das eine oder das andere Ende zugemauert, so konnten hier neue Räume entstehen.

István Sztrinkó

Andrásfalvy Bertalan

- 1965 Népi építkezés a sárközi szőlőhegyekben. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs, 147–168.
 1973 A Sárköz ősi ártéri gazdálkodása. Vízügyi Történeti Füzetek 6. Budapest.
 1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd.

Baksay Sándor

- 1891 Magyar népszokások. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képekben, VII. Budapest, 73–148.

Balassa M. Iván

- 1977 Az ágasfás–szelemenés tetőszerkezet a magyar népi építkezésben. Ethnographia, 329–364.

Bálint Alajos

- 1962 A középkori Nyársapát lakóházai. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1960–62. Szeged, 39–111.

Bálint Sándor

- 1957 Szegedi szótár I–II. Budapest.
 1974 Szegediek Bács–Kiskun homokján. Cumánia II. Kecskemét 411–427.
 1976–77 A szegedi nemzet. I–II. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1974/75–2, 1976/77/–2. Szeged.

Bánáti Miklós

- 1969 Huszonkét évtized az új házban. Császártöltés község történelmi adattára, Kecskemét.

Banner János

- 1911 A békési magyarság népi építkezése. Néprajzi Értesítő, 129–144.

Bánkiné Molnár Erzsébet

- 1981 Kiskunfélegyháza újratelepítőinek 1744. évi lajstroma. Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok, 123–128.

Barabás Jenő

- 1965 Tanyai település és építkezés. In: Orosháza története és néprajza I–II. (Szerk.: Nagy Gyula) Orosháza, II. 80–108.
 1967 Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz Anyagából. Néprajzi Értesítő, 43–47.
 1970 A lakóház füsttelenítéséről. Ethnographia, 275–287.
 1979 A magyar népi építészet táji–történeti tagolódása. In: Népi építészeti emlékeink védelme. Az Egeri Nyári Egyetem előadásai, Eger, 19–25.

Barabás Jenő – Gilyén Nándor

- 1979 Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. Budapest.

Bárth János

- 1973 A pota néprajzi csoport. *Ethnographia*, 564–570.
1974 Tanyai település és építkezés Lajosmizsén. In: Jubileumi Évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára (Szerk.: Tóth János), Jászberény, 95–116.
1974/a Kalocsa környéki ártéri kertek a XVIII–XIX. században. *Agrártörténeti Szemle*, 213–133.
1975 A kalocsai szállások településnéprajza. *Kalocsai Múzeumi Dolgozatok* 1. Kalocsa.
1978 A dunai átkelés és a révjog bérbeadásának néhány kérdése. *Cumania* V. Kecskemét, 97–142.

Bátky Zsigmond

- 1930 Magyar tűzhelyek és ház típusok. *Néprajzi Értesítő*, 113–137.
é.n. Építkezés. In.: *A magyarság néprajza* I. Budapest, 124–245.

Bellosics Bálint

- é.n. Bács–Bodrog vármegye népe. 1. Magyarok. In: *Bács–Bodrog vármegye* I–II. (Szerk.: Borovszky Samu), Budapest, I. 320–354.

Bognár András

- 1978 Pesthy Frigyes kéziratos helynévtárából I. Jászkunság, Kecskemét–Szolnok.

Bors Károly

- 1892 Kunszentmiklós város történelmi adatai. *Kunszentmiklós*.

Bozsó Ferenc

- 1971 Kalocsa építészeti emlékei. In: *Katona István Társaság tanulmányai Kalocsáról* (Szerk.: Czajtányi István), Kalocsa, 294–313.

Börcsök Vince

- 1975 Adatok a pinceépítés, szőlőfeldolgozás és bortárolás hagyományaihoz a Szeged környéki homokon. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1974/75–1. Szeged, 193–214.

Csekey Sándor

- 1942 Református templomok története a dunamelléki egyházkerületben. In: *Magyar református templomok* I–II. (Főszerk.: Kováts J. István), Budapest, I. 69–101.

Csik Antal–Kozma Huba

- 1981 Kiskunmajsa története a II. világháború végéig. In: *Kiskunmajsa története* (Szerk.: Takács András), Kecskemét, 15–75.

Csongrád Vármegye' bővebb esmértetésének további folytatása. *Tudományos Gyűjtemény*, 1822. X. 3–11.

Csonka Mihály

- 1977 Csonka Mihály önéletrajza (részletek), Néprajzi Közlemények, XXI. Budapest, 77–158.

Dám László

- 1980 Magyar néprajz I. Építkezés, Budapest.
1981 Grubenwohnungen in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Műveltség és Hagyomány XX. Debrecen, 7–31.
1982 Lakóházak a Nyírségben. Studia Folkloristica et Ethnographica 6. Debrecen.
1982/a Az alföldi lakóház történeti fejlődésének vázlata. In: Néprajzi Tanulmányok (Szerk.: Balassa Iván -Ujváry Zoltán), Debrecen, 101–107.

Ébner Sándor

- 1929 Néhány adat az alföldi földházhoz és földólhoz. Néprajzi Értesítő, 1–4.

Égető Melinda

- 1978 A lakáshasználat változásai a szanki tanyákon az utóbbi száz évben. Cumania V. Kecskemét, 159–197.

Erdei Ferenc

- 1977 Futóhomok. (Hasonmás kiadás), Budapest.

Fehér Zoltán

- 1974 A bátyai szállások. Cumania II. Kecskemét, 115–132.

Fél Edit

- 1935 Harta néprajza. Néprajzi Füzetek 2. Budapest.
1937 Adatok Dunapataj néprajzához. Néprajzi Értesítő, 350–366.

Fényes Elek

- 1847 Magyarország leírása I–II. Pest.

Filep Antal

- 1980 Középmagyar háztípus. In: Magyar Néprajzi Lexikon 3. Budapest, 320–326.

Fodor Ferenc

- 1942 Jászság életrajza. Budapest.

Fridrik Tamás

- 1878 Bács-Bodrogh vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai népszerű leírása. Szeged.

Für Lajos

- 1983 Kertés tanyák a futóhomokon. Agrártörténeti Tanulmányok 12. Budapest.

Galgóczy Károly

- 1876–77 Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye monographiája I–III. Budapest.
1896 Nagy–Kőrös város monographiája. Budapest.

Gesztelyi Nagy László

1942 Esőcseppek. Gondolatok, cikkek, megemlékezések. Kecskemét.

Gion Nándor

1976 Latroknak is játszott. Ujvidék

Gunda Béla

1936 A lakóház kialakulása az Ormánságban. Ethnographia, 183–209.

1954 A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája. Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből 4. Budapest.

1961 A társadalmi szervezet, a kultusz és a magyar parasztszoba térbeosztása. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XVII. Budapest, 247–268.

Gyárfás István

1870–1885 A jász-kunok története I–IV. Kecskemét, Szolnok, Budapest.

Gyenes Antal (Szerk.)

1972 Észak-Bácska. Budapest.

Györffy István

1908–1909 A Nagykunság környékének népies építkezése. Néprajzi Értesítő, 1908. 1–18., 153–166., 1909. 30–40., 65–78.

1938 A házak építési regulája 1802-ből. Ethnographia, 238–240.

1943 A régi alföldi falvak és házak. In: Magyar falu, magyar ház. (Szerk.: Györffy György), Budapest, 127–136.

Hamusz István

1895 A nagy magyar Alföld földrajzi jellemképekben. Kecskemét.

Hegyi Klára

1976 Egy világbirodalom végvidékén. Budapest.

Hentz Lajos

1973 Népi építkezés. Mezőberényben. In: Mezőberény története I–II. (Szerk.: Szabó Ferenc), Mezőberény, II. 263–291.

Hoitsy Pál

1891 A puszták. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia Irásban és Képben VII. Budapest, 212–219.

Holl Imre

1958 Középkori kályhacsempék Magyarországon I. Budapest Régiségei XVIII. Budapest, 211–301.

1971 Középkori kályhacsempék Magyarországon II. Budapest Régiségei XXII. Budapest, 161–209.

Hornyik János

1860–1866 Kecskemét város története oklevéltárral I–IV. Kecskemét.

Horváth Ferenc

- 1975 Szer plébániatemploma és a település középkori története. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75–1. Szeged, 343–374.

Ilyés Bálint

- é.n. „Kedves kis hazánk...” Kunszentmiklós a redemptiótól a századfordulóig. Kunszentmiklós.

Imrényi-Szabó Imre

- é.n. Öreg udvarházak. Régi kúriák és parasztházak Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegyében. Budapest.

Iványosi Szabó András

- 1979 A Duna–Tisza köze természeti viszonyai. In: Nemzeti Park a Kiskunságban (Szerk.: Tóth Károly), Budapest, 63–107.

Juhász Antal

- 1969 A hantház. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged, 5–18.
1970 (Szerk.) Átokházától Ásotthalomig. Fejezetek a község történetéből és népeletéből. Ásotthalom.
1971 Építkezés, házberendezés. In: Tápé története és néprajza (Szerk.: Juhász Antal), Tápé, 443–503.
1976 A kisteleki tanyák települése és élete. In: Tanulmányok Kistelek történetéből és népeletéből (Szerk.: Juhász Antal), Kistelek, 325–382.
1978 Építkezés, házberendezés. In: Sándorfalva története és népelete (Szerk.: id. Juhász Antal), Sándorfalva, 307–315.
1982 A réti mésző kitermelése és felhasználása a Duna–Tisza köze déli részén. Kny.: Közlemények a magyarországi ásványi nyersanyagok történetéből I. Miskolc, 145–166.

Kádár Lajos

- 1959 Kolomp szól a ködből... Budapest.

Karsai Ferenc

- 1974 Jánoshalma története az őskortól 1849-ig. Kecskemét.

Kiss Lajos

- é.n. A falrakó. In: A szegény ember élete. Budapest.

Kósa László – Fülep Antal

- 1975 A magyar nép táji–történeti tagolódása. Budapest.

Kőhegyi Mihály

- 1962 Adatok Nagybaracska településtörténetéhez. Népkutató Füzetek 1962. 3–4. (Szerk.: Henkey Gyula), Kecskemét.

Kőhegyi Mihály – Solymosné Göldner Márta

- 1975 Madaras története az őskortól az újratelepítés befejezéséig (1810). A bajai Türr István Múzeum Kiadványai 22. Baja.

Kőrös Antal

1972 A szatmári békekötéstől az 1848-as forradalomig. In: Észak-Bácska (Szerk.: Gyenes Antal), Budapest, 40–68.

Kosáry Domokos

1965 Pest megye a kuruckorban. In: Pest megye múltjából I. (Szerk.: Keleti Ferenc–Lakatos Ernő–Makkai László), Budapest, 9–94.

Kurucz Albert

1982 Nádverők és a tetőfedés egyéb eszközei. In: Néprajzi Tanulmányok (Szerk.: Balassa Iván–Ujváry Zoltán), Debrecen, 221–227.

B. Lőrinczy Éva (Főszerk.)

1979 Új magyar tájszótár I. Budapest.

Lukács László

1982 Tűzhelyek a mezőföldi házban. In: Néprajzi Tanulmányok (Szerk.: Balassa Iván–Ujváry Zoltán), Debrecen, 133–157.

Magda Pál

1819 Magyar országnak és a határ őrző katonaság vidékeinek leg újabb statisztikai és geográfiai leírása, Pesten.

Matics Pál

1970 Adatok Szalkszentmárton történetéhez. Szalkszentmárton.

Méri István

1975 A nadabi kályhacsempék. Archeológiai Értesítő, 187–206.

Michnai Attila

1981 Középkori népi építészetünk régészeti emlékei. Folia Archeologica XXXII. 225–239.

Miháhlitz István – M. Faragó Mária

1946 A Duna–Tisza közti édesvízi mészkeképződmények. In: Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. 1944–45. (Szerk.: Bartucz Lajos) Szeged, 371–384.

Nagy Czirok László

1959 Pásztorélet a Kiskunságban. Budapest.

Nagy Pál István

1975 Soltvadkert 1376–1976. Soltvadkert.

Nagy Szeder István

1924–1935 Adatok Kiskun-Halás város történetéhez I–IV. Kiskunhalas.

Novák József Lajos

1909 Homokmégy népi művészete. Néprajzi Értesítő, 153–166.

Novák László

1973 Adatok a gyepéteglás építkezéshez a Hortobágy vidékéről. In: Bajomi Krónika (Szerk.: Dankó Imre), Biharnagybajom, 153–163.

1979 Pest–Pilis–Solt vármegye alföldi vidékeinek településrendszerei a XVIII.

században. Bács–Kiskun megye múltjából II. (Szerk.: Iványosi Szabó Tibor), Kecskemét, 461–583.

Palugyay Imre

1854 Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. 3. kötet: Jász–kun Kerületek – Külső-Szolnok Vármegye leírása. Pest.

Papp László

1931 Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén. Néprajzi Értesítő, 137–152.

1940 A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása. Néprajzi Értesítő, 285–310.

Pécsi Márton (Szerk.)

1967 Magyarország tájféldrajza I. A dunai Alföld, Budapest.

Pécsiné Ács Sarolta

1978 Kalocsa népművészete. Kalocsa.

Pénovátz Antal

1979 Vajdasági magyar néprajzi kalauz. Ujvidék.

Petróci Sándor

1961 Cegléd település- és népességtörténete. Budapest.

1965 Pest megye újjátelepülése 1711–1760. In: Pest megye múltjából I. (Szerk.: Keleti Ferenc–Lakatos Ernő–Makkai László). Budapest, 95–154.

Polyák Ferenc

é.n. Apróságok egy gyűjtőfűzetből. In: Kecskeméti Néprajzi Közlemények I. (Szerk.: Gémes Balázs). Kecskemét, 52–56.

Reiszig Ede

é.n. A vármegye községei. In: Pest–Pilis–Solt–Kiskun vármegye I–II. (Szerk.: Borovszky Samu). Budapest, I. 25–165.

Reizner János

1900 Szeged története I–IV. Szeged.

Cs. Sebestyén Károly

1931 Szegedi tüzelő- és fűtőberendezések a XVIII. században. Dolgozatok a M. Kir. Ferenc-József Tudományegyetem Archeológiai Intézetéből. Szeged, 213–226.

1933 A Szeged-vidéki parasztház és az alföldi magyar háztípus. Népműk és Nyelvünk, 59–69.

1939 Új háztípus a magyar Alföldön. Népműk és Nyelvünk, 7–12., 121–126.

1941 A székelyház eredete. Néprajzi Értesítő, 36–90.

Simonyi Jenő

1882 Kalocsa környéke. Földrajzi Közlemények, 281–320.

Smaroglay Ferenc

1939 Bugac szikes tavai. Budapest.

Solymos Ede

- 1965 Bajaszentistváni téglásélet. A Bajai Türr István Múzeum Kiadványai 13. Baja.
1981 Lófejes házak Baján és környékén. Műemlékvédelem, 187–189.

Somogyi Antal

- 1816 Tiszti Javallások, melyeket Tekéntetes, Nemes, Nemzetes, és Vitézlő Somogyi Antal ur a' Jász, és két Kun Kerületeknek Nádor Ispányi Fő Kapitányok kormány-tartói tisztének kezdetével a' honyi boldogságnak és polgári virágzásnak eszközlésére írásban elő-terjesztett..., Pesten.

Sümege György

- 1980 A kiskunsági Madonnák. In: A Kiskunság népművészete (Szerk.: Korkes Zsuzsanna–Péter László). Szeged. 37–46.

Szabó István

- 1941 A magyarság életrajza. Budapest.

Szabó Kálmán

- 1936 Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest.

Szabó Tibor

- 1979 Nádgazdálkodás. In: Nemzeti Park a Kiskunságban (Szerk.: Tóth Károly). Budapest, 345–350.

Szalay Gyula

- é.n. Kiskunfélegyháza. In: Pest–Pilis–Solt–Kiskun Vármegye I–II. (Szerk.: Borovszky Samu). Budapest, II. 384–403.

V. Székely György

- 1981 Árpád-kori templom feltárása Ladánybene határában. Műemlékvédelem, 109–111.

Szerelemhegyi Tivadar

- 1882 Kis–Kun–Félegyháza monographiája. Nagy-Kőrös

Sztrinkó István

- 1978 Primitív faltechnikák az illancsi tanyák népi építkezésében. Cumania V. Kecskemét, 143–158.
1978/a Bács–Kiskun megye népi építkezésének irodalma. In: Kecskeméti Honismereti Kör Évkönyve. Kecskemét, 61–72.
1981 Népi építkezés és lakáskultúra a Tiszazugban. In: 10 éves a Tiszazug kutatása (Szerk.: Szabó László). Szolnok, 110–118.
1982 A réti mészke a Duna–Tisza közti építészetben. In: Néprajzi Tanulmányok (Szerk.: Balassa Iván–Ujváry Zoltán). Debrecen, 159–171.

Szűcs Sándor

- 1943 A sárréti nádház és élete. Néprajzi Értesítő, 133–149.

Takács István

- 1946 Kiskunmajsa gazdaságtörténete. In: Az Alföldi Tudományos Intézet Év-

könyve I. 1944–45. (Szerk.: Bartucz Lajos). Szeged, 251–267.

Tálas István

1936 A Kiskunság népi állattartása. Néprajzi Füzetek 6. Budapest.

1946 Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. In.: Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. 1944–45. (Szerk.: Bartucz Lajos). Szeged, 1–35.

1977 Kiskunság. Budapest.

Tollas Béla

1958 A kecskeméti református templom története. Kecskemét.

Topál Judit

1972 Árpád-kori temető és templom Cegléd–Madarász halmon. Studia Comitatus. (Szerk.: Ikvai Nándor). Szentendre, 53–97.

Tóth János

1976 A Jászkunság helyzete a 18. század végén. (Bedekovich Lőrinc kéziratos könyve). Jászberény.

Tömörkény István

1963 A gyékényfalu. Munkák és napok a Tisza mentén. Budapest.

Trogmayer Ottó – Zombori István

1980 Szer monostorától Ópusztaszerig. Budapest.

Vajkai Aurél

1974 Tótkomlós népi építkezése. Klny. Békéscsaba.

Vargha László

1953 Fejezetek a népi építészet köréből. Budapest.

Vályi András

1796–1799 Magyar Országnak leírása I–III. Buda

Végh József

1940 Rozskenyérésütés Kiskunhalason. Ethnographia, 419–432.

Vorák József

1965 Halas népe. In: Kiskunhalas. Helytörténeti monográfia I. (Szerk.: Janó Ákos). Kiskunhalas, 130–163.

Winkler Pál

é.n. A római katolikus egyház és a bácsi érsekség. In: Bács–Bodrog vármegye I–II. (Szerk.: Borovszky Samu). Budapest, II. 295–345.

Zsidó Péter

1941 Községünk történetéből. Kunsági Hírlap, 1941. júl 13. Kiskunmajsa.

(A kézirat 1984-ben készült el, ezért a később megjelent irodalmat már nem lehetett figyelembe venni.)

TARTALOM

BEVEZETÉS	5
AZ ÉPÍTÉSZETI KÉPET BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK	8
<i>A természeti környezet</i>	8
TÖRTÉNETI FOLYAMATOK, MIGRÁCIÓS KAPCSOLATOK	
A 18–19. SZÁZADBAN	14
A GAZDÁLKODÁS HATÁSA AZ ÉPÍTKEZÉSRE	21
AZ ÉPÍTÉSZETI KÉPET ALAKÍTÓ EGYÉB TÉNYEZŐK	27
A DUNA–TISZA KÖZI NÉPI ÉPÍTÉSZET JELLEMZŐI	33
<i>A falazat anyaga és technikái</i>	33
A PUTRI	36
A FAÉPÍTKEZÉS EMLÉKEI, A SÖVÉNYÉPÍTKEZÉS	42
<i>A nádfalazat</i>	46
A GÖMÖLYEFAL	50
SÁRFALAK	54
A VERT FAL	58
A HANTFAL	61
A VÁLYOG	64
KÖ- ÉS TÉGLAFAL	67
FÖDÉM, TETŐSZERKEZET, HÉJAZAT	77
<i>A födém</i>	77
<i>Tetőszerkezetek, tetőformák</i>	80
<i>A tetőfedés anyaga és technikái</i>	83
<i>Oromfalak</i>	87
TŰZHELYEK A DUNA–TISZA KÖZI LAKÓHÁZBAN	90

<i>A szoba tűzhelye</i>	90
<i>A konyhai tüzelők</i>	98
<i>A füstelvezetés</i>	102
<i>A füstelvezetés fejlődésének hatása a házra</i>	104
A LAKÓHÁZ ALAPRAJZI TAGOLÓDÁSA	110
<i>Hagyományos formák</i>	110
<i>A tornác</i>	113
<i>A legújabb változások</i>	115
ÖSSZEGLÉS	117

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA

Publikation des Lehrstuhls für Volkskunde der Universität

Lajos Kossuth zu Debrecen

1. UJVÁRY Zoltán: Atemetés paródiája (*Die Parodie auf das Begräbnis*). Debrecen, 1978.
2. DOBROSSY István: Dohánytermesztés a Nyírségben (*Tabakanbau in der Nyir-gegend*). Debrecen, 1978.
3. KUNT Ernő: Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban (*Friedhöfe in den Dörfern der Aggtelek-Karstgegend*). Debrecen, 1978.
4. SZABÓ László: A magyar rokonsági rendszer (*Das ungarische Verwandtschaftssystem*). Debrecen, 1980.
5. BARTHA Elek: A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban (*Die ethnographische Untersuchung des Glaubenslebens in einem Zempléner Dorf*). Debrecen, 1980.
6. DÁM László: Lakóházak a Nyírségben (*Wohnhäuser in der Nyirgegend*). Debrecen, 1982.
7. SZALAY Emőke–UJVÁRY Zoltán: Két fazekas falu Gömörben (*Zwei Töpferdörfer in Gömör*). Debrecen, 1982.
8. FARKAS József: Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához (*Einige Kapitel zur Wirtschaftsethnographie des Marschgebietes von Ecsed*). Debrecen, 1982.
9. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta: Termelés és életmód (*Produktion und Lebensweise*). Debrecen, 1983.
10. SZABADFALVI József: Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből (*Studien zum ungarischen Hirtenum*). Debrecen, 1984.
11. BÓDI Erzsébet: Egy magyarországi lengyel falu táplálkozása (*Die Ernährungsweise in einem Polendorf in Ungarn*). Debrecen, 1984.
12. ERDÉSZ Sándor: Kígyókultusz a magyar néphagyományban (*Schlangenkult in der ungarischen Volksüberlieferung*). Debrecen, 1984.
13. SZALONTAI Barnabás: Nyírbátor népi építésze (*Die Volksarchitektur von Nyírbátor*). Debrecen, 1984.
14. BARTHA Elek: Házkultusz. A ház a magyar folklórban. (*Hauskult. Das Haus in der ungarischen Folklore*). Debrecen, 1984.
15. KÖRNYEINÉ GAÁL Edit: Az első világháború emlékei a népi kéziratok forrásokban és a szájhagyományban (*Erinnerungen an den ersten Weltkrieg in volkstümlichen handschriftlichen Quellen und mündlichen Überlieferungen*). Debrecen, 1985.
16. PETERCSÁK Tivadar: Népszokások Filkeházán (*Volksbräuche in Filkeháza*). Debrecen, 1985.
17. VIGA Gyula: Kőmunkák egy bükkaljai faluban (*Steinbruch- und Steinmetzarbeiten in einem Dorf am Fusse des Bükk-Gebirges*). Debrecen, 1985.
18. KAPROS Márta: A születés szokásai és hagyományai az Ipoly mentén (*Bräuche und Glaubensarten in Verbindung mit der Geburt entlang des Flusses Ipoly*). Debrecen, 1986.

19. **BERECZKI Ibolya:** Népi táplálkozás Szolnok megyében. (*Volkstümliche Ernährung im Komitat Szolnok*). Debrecen, 1986.
20. **FELHÖSNÉ CSISZÁR Sarolta:** Temetkezési szokások a Beregi-Tiszaháton. (*Bestattungsbräuche auf der Bereger-Theissgend*). Debrecen, 1968.
21. **CZÖVEK Judit:** Halottlátók a magyar néphagyományban. (*Totenseher in der ungarischen Volksüberlieferung*). Debrecen, 1986.

Redakteur:
ZOLTÁN UJVÁRY

Adresse:
Néprajzi Tanszék
Lehrstuhl für Volkskunde
Lajos Kossuth Universität
DEBRECEN, 10
Pobox 16.
H-4010
Ungarn

...
 ...
 ...
 ...
 ...

Szerkesztő:
 SZOLYÁN LÁSZLÓ

Adressz:
 Mélyrajzi Tanszék
 Lajos Kossuth Tudományegyetem
 DEBRECEN, 19
 Főpály 16.
 H-4002

Kossuth Lajos Tudományegyetem
 87-255